

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії Стародавнього світу та Середніх віків

Дипломна робота

На тему: “Соціально-економічні відносини та соціокультурні взаємодії між
країнами Європи та Азії в XV-XVII століттях”

Виконала: студентка IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Коваль Рімма Віталіївна

Керівник: к.і.н., доц.
Д’ячков Сергій Володимирович
Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
.....П.І.Б.....

Харків - 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Перші контакти між європейцями та цивілізаціями Сходу новим морським шляхом та початок колонізації.....	15
Розділ 2. Торговельна експансія європейців в країнах Азії	28
Розділ 3. Соціокультурний взаємовплив між Європою та Азією.....	44
Висновки.....	58
Список використаних джерел та літератури.....	60
Резюме.....	67

ВСТУП

Актуальність обраної теми зумовлюється тим, що XV–XVII століття стали періодом встановлення нових зв'язків між Європою та Азією. У цей період сформувались перші політичні, економічні та культурні механізми відносин між Європою та Азією, які в подальшому відіграватимуть ключову роль у розвитку певної низки процесів - колоніалізму, глобальної економіки, трансформації дипломатичних відносин.

Сучасна суспільно-політична актуальність теми полягає у тому, що країни Азії сьогодні володіють значним демографічним потенціалом, що активно розвиваються, а також відіграють провідну роль у світовій економіці - зокрема, йдеться про Китай, Японію та Індію. В регіоні зосереджена велика кількість суверенних держав, що активно впливають на геополітичні процеси. Усе це свідчить про наявність передумов до орієнталізації світу - тобто, зростання ролі Сходу в глобальній політиці та економіці.

Об'єктом дослідження є країни Західної Європи (Португалія, Іспанія, Голландія та Англія), а також країни Азії, на які поширювався їхній вплив протягом XV—XVII століть.

Предметом дослідження є соціально-економічні відносини та соціокультурні взаємодії між Європою та Азією, що встановились після відкриття першими прямого морського шляху до берегів других.

Хронологічні межі становить кінець XV - середина XVII століття. Де нижня хронологічна межа - це 7 червня 1494 року, дата підписання Тордесільяського договору, та затвердження подальшого розмежування територій колоніальних завоювань, що визначило першість Португалії в Азійському регіоні. А верхня хронологічна межа - 24 жовтня 1648 р, дата укладення Вестфальського миру, після якого європейські держави переглянули свої підходи до міжнародних

відносин і колоніальної політики, заклавши основу для зовсім інших за сутністю імперських практик)

Територіальні межі охоплюють країни Азії, на які поширювалась колоніальна експансія країн Західної Європи в зазначений період.

Джерельна база дослідження налічує записки та епістолярні звіти сучасників подій, міжнародні договори та протоколи. Серед них:

Тордесільяський договір (1494) – міжнародний договір між Іспанією та Португалією, укладений з метою розмежування територій колоніальних завоювань після відкриття Америки. Згідно з папськими буллами Александра VI та домовленістю 1494 р., була намічена умовна меридіальна лінія: території на захід від неї належали Іспанії, на схід – Португалії. Договір продовжував надану Папою монополію на «нові землі», фактично закріпивши юридичну основу колоніальних претензій: Іспанія отримувала права на більшу частину “Нового Світу”, а Португалія - на Африку, Індію та інші країни Азії. Цей документ відіграв ключову роль у встановленні правових норм поділу світу між морськими державами, ставши історичною основою подальшої колоніальної політики обох країн (і, побічно, стимулом появи інших європейських мореплавців, які ігнорували договір).

«Записки невідомого про першу подорож Васко да Гами до Індії» (1497–1499) – морський щоденник або «ротеירו» анонімного очевидця експедиції, що вперше проклала морський шлях до Індії. Автор, ймовірно один із офіцерів на судні Васко да Гами, подає хронологічний опис подорожі: від відплиття з порту Лісабон 8 липня 1497 р. і дій аж до досягнення узбережжя Калікута. У записках ретельно описано маршрут, труднощі та мореплавні подробиці. Фрагменти свідчать про захоплення португальців знахідками прянощів і дорогоцінностей у Індії. Загалом “записки» дають уявлення про початкові етапи португальської експансії в Азію – амбіції короля Мануела I здобути нові торговельні зв'язки та союзників (християнських правителів Індії), а також - про перші контактні

моменти між європейцями і місцевим населенням. Джерело відображає безпосереднє враження і мотиви тогочасних учасників події, доповнює картину перших глобальних зв'язків між Європою та Азією.

Листи Петро Мартіра д'Андж'єра (1457–1526) – збірка епістолярних звітів та оповідей італійського гуманіста, придворного історика іспанських монархів. Мартір д'Андж'єра став одним з перших, хто описував результати подорожей та відкриттів XV–XVI ст. у серії листів і звітів, що пізніше увійшли до його праці *De Orbe Novo* - “Про Новий світ”. Як капелан при дворі Фердинанда I та Ізабелли, він збирав повідомлення від мореплавців, включно з Христофором Колумбом та іншими “відкривачами”, і складав історії їхніх мандрів. За свою діяльність увійшов до Ради Індій імператора Карла V. Зміст листів Мартіра формував уявлення європейців про віддалені країни: він порівнював народи Америки з християнами, розповідав про звичаї нових варварських племен. В англomовних виданнях згадується, що в його збірці налічувалося 812 листів як цінних носіїв інформації. Твори Мартіра широко поширилися по Європі. Приклади його описів значно вплинули на західне сприйняття Сходу й Америки. Хоча основна тематика його листів стосується Нового Світу, низка листів стосувались Сходу: він відображає ідеї про християнство, пророцтва (Преестера Іоанна), та підкреслює різноманітність культур. Отже, листи П'єтро Мартіра є важливим джерелом не лише як хроніка географічних відкриттів, але й як приклад того, як європейці уявляли Східні землі у добу Відродження.

“Основание Ост-индской компании (1599–1601)” – протокол та список осіб установчих зборів майбутньої Англійської Ост-Індської компанії. Зібраний у Лондоні 24 вересня 1599 р., цей документ містить імена близько 80 купців та підсумки ухвалених рішень. Саме на цих зборах лондонські торговці вирішили звернутися до королеви Єлизавети I із проханням видати статут “Губернатору та Компанії купців, що торгують до Сходу”, і вже 31 грудня 1600 р. корпорація отримала королівську хартію з 15-річною монополією на торгівлю з Індією. У джерелі перелічуються прізвища співзасновників (наприклад, відомого

лорда-мера Томаса Сміта) та фіксуються ключові домовленості про статут компанії. Цей економічний пам'ятник є свідченням становлення англійської торгової політики на Сході: він ілюструє механізм участі приватного капіталу у формуванні торгівельних зв'язків, відображає перші кроки Англії у конкуренції з гегемонією Португалії та Голландії в Азії. Зокрема, протокол 1599 р. показує, що англійські купці швидко зрозуміли важливість монополії та об'єднання ресурсів для відправлення флотилій у Індію та Аравію. Таким чином, запис засідання установчих зборів має велике значення для розуміння початку англо-індійського контактування: він висвітлює початкову стадію англійської колоніальної торгівлі, розподілу ризиків і формування корпоративних структур, що незабаром переросли в колоніальне панування у Субконтиненті.

Кожне джерело ілюструє окремий аспект євразійських відносин: правове врегулювання сфер впливу, наративні свідоцтва морських відкриттів, культурно-світоглядні уявлення епохи та економічні інституційні новації.

З історіографії питання використано наступні праці. По-перше, “Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв.”. *Фернан Бродель* (1902–1985), представник другої генерації істориків школи “Анналів”, справив визначальний вплив на розвиток соціально-економічної історіографії завдяки своїй фундаментальній праці. У цьому тритомнику він застосовує методологію “довгого тривання” (*la longue durée*), яку сам і розробив, працюючи ще над однією зі своїх попередніх монографій.

Бродель розділяє історичний час на три рівні: Подієвий рівень – найповерховіший, де розгортаються війни, дипломатія, біографії правителів. Цей рівень, за Броделем, має найменшу пояснювальну силу. Другий – кон'юнктури – середньострокові ритми економіки, демографії, цін. Третій – Структури або “довге тривання” – глибокі, повільні зміни у соціальній організації, культурі, географії, які змінюються століттями. Саме цей рівень становить головний інтерес для дослідника.

У першому томі “Матеріальної цивілізації” Бродель аналізує матеріальні основи життя – від типів осель, їжі, одягу до технологічних новацій, рівня урбанізації й комунікацій. Він показує, що технічний прогрес і економічна діяльність у Європі XV–XVII ст. мали мозаїчний характер, а капіталізм з’являється не як етап, а як паралельна реальність, що співіснує з натуральним господарством. Другий том присвячено обміну, торгівлі та виникненню капіталізму. Бродель описує три “поверхи” економіки: нижній – локальна, самозабезпечувальна економіка; середній – регіональні та міжрегіональні ринки; верхній – сфера капіталістичної діяльності, контрольованої великими фінансовими структурами (торговими домами, банками, морськими імперіями).

Цей “вертикальний” підхід дозволяє розглядати економіку як багаторівневу систему. Він також вводить просторову перспективу – Бродель аналізує макрорегіони як активні зони обміну.

Для історіографії колоніальних відносин Броделя важливо розуміти як торговельні зв’язки створювали передумови для нерівномірного розвитку між Європою та Азією. Хоча Азії він приділяє менше уваги, у загальній структурі праці Схід виступає важливим полем взаємодії торгових систем. Бродель не створює цілісної світ-системної моделі, але його аналіз логістики, торгівлі, фінансів і географічної нерівномірності розвитку став основою для подальших глобальних концепцій, зокрема для Валлерстайна.

Іммануїл Валлерстайн (1930–2019) сформував свою світ-системну теорію в межах світової соціології, однак її міждисциплінарний характер мав великий вплив і на історичну науку. У його багатотомній праці “Мир-система модерна” (томи I–II охоплюють XVI–XVIII ст.) світ постає як єдина економічна система, що виникає в Європі у XV ст. і поступово включає у себе інші регіони через процеси експансії, колонізації та торговельної інтеграції.

На відміну від Броделя, Валлерстайн не розглядає кілька ізольованих макрорегіонів, а пропонує єдину модель глобальної економіки з

функціональним поділом: Ядро – Західна Європа, яка контролює фінанси, високотехнологічне виробництво, інститути капіталізму. Периферія – регіони, з яких добуваються ресурси, і які поставляють дешеву працю (Латинська Америка, частково Азія). Напівпериферія – країни з частковою індустріалізацією, що виконують проміжні функції (Османська імперія, Південно-Східна Європа, деякі регіони Індії).

Валлерстайн розглядає капіталізм як глобальну систему, що функціонує завдяки нерівному обміну та перенесенню витрат з центру на периферію. Цей підхід дав нову оптику на історію колоніалізму – як не ізольованих кампаній, а системної логіки розширення ядра за рахунок зовнішніх регіонів.

З огляду на дослідження XV–XVII століть, його модель допомагає пояснити: чому деякі частини Азії були включені у світову торгівлю як експортери сировини; як європейські держави формували торговельні монополії у Індії, Індонезії, Китаї; яким чином колоніальні та торговельні структури сприяли зміцненню центрів капіталізму в Європі.

Світ-системна теорія була предметом критики за євроцентризм і спрощення складних історичних реальностей до економічної логіки. Однак вона відкрила шлях до переосмислення колоніальної історії з глобальної перспективи і стала основою для істориків, що працюють у межах глобальної, транснаціональної та постколоніальної історії.

Представником іншого підходу, а також сучасної історіографії, є Санджай Субрахманьям. Його «з'єднана історія» є альтернативою системному мисленню.

Санджай Субрахманьям (нар. 1961) запропонував методологічно інший підхід, що протиставляється як макроісторії Броделя, так і системному аналізу Валлерстайна. Його концепція “connected history” сформувалася у відповідь на розділення історичної науки за національними, регіональними та дисциплінарними кордонами. У своїх роботах, таких як “Explorations in

Connected History” (2004) чи “Three Ways to be Alien” (2011), Субрахманьям аналізує культурні, економічні й особисті взаємодії між Європою та Азією.

Основні риси його підходу це мікроісторичний фокус – дослідження життя окремих історичних персонажів (купців, мандрівників, дипломатів), які перетинали регіональні межі. Наприклад, його аналіз португальського єврея Антоніо Фернандеша, що мандрував у Мугальській Індії, демонструє, як окремі актори були носіями транскультурного обміну. Мультиархівність – залучення джерел із кількох країн, зокрема португальських, перських, османських, тамільських, французьких архівів, що дозволяє подолати однобічність колоніальних наративів. Поліфонія голосів – прагнення надати слово не лише європейським, а й азійським акторам, подолати колоніальну оптику “Європа – діяч, Азія – об’єкт”

На відміну від Броделя, який надавав перевагу структурі й економічній географії, Субрахманьям вивчає мережі контактів і випадковостей. Його історія менш детермінована: важливу роль відіграє контингентність, мобільність, здатність індивідів маневрувати в мультикультурному середовищі. Водночас, на відміну від Валлерстайна, Субрахманьям не шукає універсальної моделі, він підкреслює багатоголосся, перехрестя перспектив, і відмовляється від надмірного узагальнення.

Метод “з’єднаної історії” Субрахманьяма має особливу цінність для дослідження європейської колонізації Азії у XV–XVII століттях, оскільки дозволяє побачити цю історію не як процес підкорення периферії, а як складну взаємодію, у якій азійські актори також формували умови й наслідки колоніальних зв’язків. Усі три дослідники - Бродель, Валлерстайн і Субрахманьям - зробили вагомий внесок у розуміння глобальних процесів зазначеного періоду. Їхні методології різняться за масштабом, джерельною базою, аналітичним інструментарієм і філософією історії. Якщо Бродель і Валлерстайн орієнтувалися на структури, тривалість і циклічність, то Субрахманьям висунув на перший план рух, контакт, багатоголосся. Саме

поєднання цих підходів створює багатовимірну рамку для аналізу соціально-економічних та культурних зв'язків між Європою та Азією в XV–XVII ст.

Щодо радянської історіографії, то слід згадати п'ятитомне видання “Очерки по истории географических открытий”, написану *І. П. Магидовичем та В. І. Магидовичем*. Вона є однією з найповніших радянських праць з історії Великих географічних відкриттів. Том 2, виданий у 1983 році, присвячений періоду кінця XV – середини XVII ст. і описує ключові події епохи від Колумба до початку нових досліджень Нового часу. У ньому детально висвітлено плавання Христофора Колумба й інших іспанських мореплавців, відкриття морського шляху до Індії і перше кругосвітнє плавання Магеллана тощо. З огляду на тематику дипломної роботи, важливо, що книга висвітлює в одній із глав освоєння морського шляху до Індії (аспект євро-азійської взаємодії) та ранню португальську експансію в Індії – від прикордонних сутичок у Перській затоці до створення торгових факторій.

Методологічно праця побудована у наративному стилі, властивому радянській історіографії: кожна тема викладена послідовно, з опорою на хронологію і портретно-біографічні деталі. Автори широко використовують класичні джерела – мемуари й хроніки мореплавців, офіційні звіти, карти й ілюстрації того часу – супроводжуючи виклад примітками. Розвинута змістовна наратива доповнюється ілюстраціями, що допомагають уявити соціокультурний контекст епохи (наприклад, ілюстрації типових кораблів, картографія шляху до Індії тощо). Водночас праця, відзначена доступністю стилю, більше узагальнює й популяризує відомі історичні дані, ніж пропонує новаторський аналіз.

Проте, для вітчизняної історіографії ця праця має значення як комплексне підсумовування матеріалів про добу “Великих відкриттів”, створене у СРСР. Вона увібрала багатий інструментарій радянських дослідників (переважно російських). Автори з позицій марксистсько-ленінської історії приділяли увагу боротьбі іспанської та португальської буржуазії за колоніальні володіння, хоча

пріоритет більше надається географічному аспекту, ніж глибинному аналізу соціально-економічних процесів, через науковий інтерес та профіль самих істориків. Особлива увага в тексті – відкриттю морського сполучення з Азією (індо-португальські плавання) – робить працю доречною темі диплома, хоч вона й не зосереджена виключно на азійсько-європейських контактах.

Також слід згадати *Франца Гюмеріха* (1868–1946) – німецького історика-географа, який у 1898 р. опублікував працю “Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien” (Мюнхен, С. Н. Beck). Ця монографія повністю присвячена першій експедиції Васко да Гама 1497–1499 рр. та її значенню. У змісті книги видно, що автор спочатку дає політичний і географічний контекст, а потім деталізує сам маршрут 1497–1499 рр. - глави “Die nautische Aufgabe der Entdeckungsfahrt von 1497” і “Die Erfindung des Seewegs durch Vasco da Gama (1497–1499)”. Окремі розділи охоплюють також другу експедицію до Індії(1502–1503) та утвердження португальської влади в Індії. Зміст книги доповнено розділом “Beilagen”, в якому надруковано Звіт одного з учасників про першу Індійську експедицію. Саме цей переклад використовувався при дослідженні джерела. Таким чином, Гюмеріх не просто розповідає історію, а й репрезентує первинні документи про плавання в додатках (наприклад, вищезгаданий німецький переклад португальського “Ротейру”), що є важливим при написанні дипломної роботи.

У методологічному плані Гюмеріх є критичним до дослідником джерел. У передмові він констатує: “Німецькою мовою досі не існує жодного всеохопного наукового дослідження про Васко да Гаму”¹. Таким чином, Гюмеріх обрав інший підхід - він розкрив нові джерела, щоб побудувати критично обґрунтоване зображення подорожі. Зокрема, окрім двох уже відомих звітів учасників, він включив як додаток італійський лист одного з купців експедиції – докладний звіт до його покровителя з Мозамбіка про події плавання. У тексті роботи автор порівнює різні свідчення учасників, аналізує суперечливі версії,

¹ Franz Hümmerich. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien. München 1898. P. 6

ретельно коментує кожен етап шляху, з акцентом зробленим саме на документальному підґрунті.

Загалом, джерельна база Гюмеріха широка: він використовував португальські хроніки, щоденники мандрівників, архівні матеріали з Лісабону та Венеції - дописи італійських купців, листи королівських скарбників тощо. Праця містить примітки з посиланнями на опубліковані збірники документів і додатки з неповтореними уривками оригіналів. Саме тому, видання 1898 р. визнається одним із перших ґрунтовних європейських досліджень першого плавання до Індії. Воно мало вплив на подальші праці про португальську Індію: зокрема, фахівці XX ст. називали праці Гюмеріха важливим внеском, що «відкривало шлях» до вивчення “Записок невідомого...”, а його метод критичного аналізу став прикладом для наступних істориків. Таким чином, праця Гюмеріха слугує важливою фаховою роботою для розуміння початку євро-азійської торгівлі кінця XV ст., особливо в аспекті взаємодії Португалії й Азії. За суворим науковим підходом і багатством джерельного апарату вона займає вагоме місце в історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Метою дослідження є встановлення сутності соціально-економічних відносин та культурних взаємодій між країнами Європи та Азії в період європейської експансії.

Завдання:

1. Розглянути особливості соціально-економічних відносин між Європою та Азією як центром та периферією.
2. Проаналізувати посилення міжкультурних комунікацій Європи та Азії внаслідок встановлення торгівельних зв'язків.
3. Визначити ступінь впливу європейських колоніальних амбіцій на соціально-економічні структури країн Азії.
4. Оцінити роль культурних обмінів, інтелектуального впливу, релігійних контактів на культурні трансформації Сходу та Заходу

Методи:

1. Історико-порівняльний метод - є ключовим методом, адже без порівняння неможливе будь-яке дослідження. Саме цей метод став застосовуватися активніше істориками через збільшення кількості досліджень з соціально-економічної історії. Багатьма видатними дослідниками початку XX століття ІПМ розглядався як найбільш важливий спосіб дослідження економічних процесів і відносин. Окрім цього, ІПМ використовували для порівняння цивілізацій. При написанні дипломної роботи він дозволив встановлювати рівні розвитку цивілізацій однієї від іншої - західної та східної - в конкретний історичний період.

2. Метод періодизації - він надає можливість визначити хронологічні межі головних етапів торговельної експансії країнами Європи щодо колоніальних володінь в Азії, та допомагає розкрити специфіку кожного етапу. Таким чином, цей метод допомагає досягти поставленої мети дослідження.

3. Історико-генетичний метод - він дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку в їхній безпосередності. ІГМ першочергово дозволяє простежити початок колонізації азійських територій європейцями, що почалась фактично одразу з встановленням торговельних зв'язків, а також - головні її риси та наслідки. Окрім цього, історико-генетичний метод дозволяє встановити характер закономірного встановлення міжкультурних комунікацій Європи та Азії.

Новизна полягає в тому, що було надано комплексний аналіз соціально-економічних відносин та соціокультурних взаємодій між Європою та Азією в межах колоніальної системи часів ранньої європейської експансії на Схід. Також було проведено порівняльний аналіз форм колоніального впливу,

що був притаманним різним державам Західної Європи. Дослідження розглядає питання з урахуванням різних підходів.

РОЗДІЛ 1

ПЕРШІ КОНТАКТИ МІЖ ЄВРОПЕЙЦЯМИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ СХОДУ НОВИМ МОРСЬКИМ ШЛЯХОМ ТА ПОЧАТОК КОЛОНІЗАЦІЇ

Насамперед потрібно зазначити, що період “Великих географічних відкриттів” можна умовно поділити на два етапи - перший іспано-португальський, що охоплював кінець XV – середина XVI ст., та другий, що охоплював середину XVI – середину XVII ст.². В цьому розділі увагу потрібно сконцентрувати саме на першому етапі.

Наприкінці XV століття між Іспанією та Португалією, як лідерами у міжнародних відносинах, поставав конкуренція на тлі розпочатої колонізації позаєвропейського світу. Сталось це одразу після відкриття Америки Христофором Колумбом у 1492 році, що стало одним з ключових досягнень епохи. Запобігати розвитку конфлікту у 1493 році розпочав Папа Римський Александр VI, видавши буллу *Inter Caetera*. Оскільки Португалія тоді вже мала певні досягнення в регіонах Африки, вони (як і подальші відкриття) визначались за положеннями документа їхніми колоніальними володіннями³.

Важливим документом для цього періоду та розуміння міжнародних відносин в Західній Європі також є Тордесільяський договір, підписаний 7 червня 1494 року. Двостороння угода поділяла увесь неєвропейський світ між двома державами Піренейського півострова, що першими почали дослідницько-колоніальні експедиції, - Португалією та Іспанією. Його унікальність полягає у тому, що окрім вже “відкритих” територій, під розподіл між коронами одразу потрапляли острови та материки, що були невідомими

² Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення. 2019. С. 34–45.

³ F. G. Davenport. European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies, v. I Washington, 1917 P. 63

станом на момент підписання⁴. Розподіл відбувався за координатами 49°32'56" західної довготи⁵.

Тордесільяський договір мав вагоме значення для європейської дипломатії того часу через те, що заклав основи колоніальної політики Іспанії та Португалії станом на XV століття. Проте, окрім цього, положення договору визначили і її вектори. Іспанська зона впливу поширювалась на захід від зазначеної межі, а Португальська - по східний бік зазначеної межі⁶. Це остаточно, після булли 1493 року, визначило подальшу першість Португалії в напрямку морського шляху до Індії. Внаслідок чого Португалія почала активно проникати до Африканського узбережжя, першочергової цілі - Індії, згодом – Зондських островів. В той час поки Іспанія активно колонізувала так званий “Новий світ”, а шлях до Азії пробивала за іншим, ніж у португальців, шляхом.

Станом на кінець XV століття зацікавленість європейців у встановленні безпосередніх торговельних відносин зі Сходом новим морським шляхом полягала певною мірою в тому, які образи формувались в свідомості населення Західної Європи. Потенційно Індія мала великий ресурсом дорогоцінних металів, як надзвичайно багатий край, він уявлявся осередком багатств і розкоші. В певній мірі його вважали джерелом екзотичних і дивовижних товарів. Фрідріх Енгельс навіть використовував формулювання “жага до золота, що оволоділа Західною Європою”⁷, коли говорив про політику країн Піренейського півострова.

Певна кількість джерел відображає те, як об'єм інформації про економічні реалії країн Азії формувалася та поширювалися серед європейської думки лише на існуючих міфічних історіях, що доповнювались або, скоріш, частково підтверджувались свідченнями мореплавців, а також даними, що

⁴ Там само. Р. 95

⁵ Борділовська О. А. Тордесільяський договір 1494 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України. 2004. Т. 2. С. 49.

⁶ F. G. Davenport. European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies, v. I Washington, 1917. P. 95

⁷ Маркс К., Энгельс. Ф. Сочинения, т. XVI, ч. 1. с. 442

опосередковано доходили разом з товарами по суші. До прикладу, можна звернутись до листів високопоставленого сучасника Петра Мартіна, що перебував на службі при дворі іспанських монархів Фердинанда та Ізабелли. В його листах можна простежити, як за появи свідчень з морських подорожей Христофора Колумба посилювалась зацікавленість Азією. В першому листі до Борромео, датований 1 травня 1493 роком, говориться про досягнення Колумба та їхні значення в контексті уявлень про позаєвропейський світ: “...минулого року він з легкістю випросив в моїх государів три кораблі для відкриття цих країн, оскільки все, що він казав про останні, вважали фантазіями... Та тепер він повернувся та привіз з собою зразки дорогоцінних речей, та в особливості - золото, якого в залишку на тих землях”⁸. Ця теза зберігається і в інших зверненнях цього сучасника. Так, у листі до Помпонія Лето, датованого 9 грудня 1494 року, Петро Мартін знову перебільшує, коли описує кількість золота: “Кажуть, що в цих країнах знаходять на поверхні землі шматки самородного золота незвичайної величини, тому деякі з них важать до 250 унцій, і, судячи з розповідей мешканців, іспанці сподіваються знайти ще більші шматки цього металу”⁹.

Окрім цього, на уявлення європейців про Азію впливали загальні географічні концепції, що панували в науковій думці сучасників. Джерелом, яке транслює подібне є “лист” космографа Тосканеллі Фернандо Мартінесу, придворному короля Альфонса V Португальського. Виникають питання стосовно достовірності його походження, проте у змісті все одно відображено тогочасне сприйняття географічної віддаленості Азійського регіону. Опис з листа «...зображені ваші береги та острови, звідки ви повинні почати плавання безперервно на захід, і місця, куди ви припливете”..”¹⁰ підсилював віру, що до Азії можна проникнути пливучи на Захід, а не лише на Схід чи через Африку.

⁸ Из письма Петра Мартина к Борромео // Хрестоматия в истории средних веков. Т.3.// под ред. Грацианского Н.П., и Сказкин С.Д. Москва. 1950. С. 12

⁹ Из письма Мартина к Помпонию Лето // Хрестоматия в истории средних веков. Т.3.// под ред. Грацианского Н.П., и Сказкин С.Д. Москва. 1950. С. 13

¹⁰ Из «письма» космографа Тосканелли Фернандо Мартинесу, придворному короля Альфонса V Португальского // Хрестоматия в истории средних веков. Т.3.// под ред. Грацианского Н.П., и Сказкин С.Д. Москва. 1950. С. 8

Коли ми говоримо про Португалію, то слід зазначити, що пошук морського шляху до Індії Португалія почала ще за правління короля Енріко IV Мореплавця. У 1470-х роках успіхом у цьому процесі було досягнення екватора. Бартоломеу Діаш згодом зміг дістатися крайньої південної точки Африки – Мису Доброї Надії – та навіть трохи обігнути материк. У 1497 році вже Васко да Гама зі своєю флотилією відправляється в експедицію за вже частково прокладеним маршрутом та вперше досягають берегів Індії.

Вартим уваги є факт, що станом на кінець XV століття лише Іспанія могла дозволити собі велику кількість суден та екіпажу для здійснення дослідницьких експедицій, як от, наприклад, друге плавання Христофора Колумба з півторатисячною командою та 17-ма кораблями¹¹, в той час коли підкоренняазійських територій здійснювалося порівняно незначною кількістю португальців (і та сама риса була притаманна французам, англійцям, нідерландцям, які з часом теж включилися до процесу колонізації Сходу). Перша експедиція Васко да Гама налічувала всього 4 судна, відправлених королем Мануелем I, про що згадується на початку “записок невідомого про першу експедицію Васко да Гама”¹².

Що стосується джерел, свідчень сучасників-учасників цієї події замало. Зазвичай звертаються лише до вищезгаданих “записок невідомого про першу експедицію...” та листа флорентійського дворянина, що перебував в Лісабоні під час повернення кораблів Васко да Гама, або до праць науковців пізнього періоду - Кастанеди, Гоеса та інших¹³. Серед них, фактично, значення має мають лише “Roteiro”. Німецький історик Франц Гюммеріх в 1898 році після перебування в Португалії видав ґрунтовний аналіз цього джерела, та прийшов висновку, що на нього можна спиратись через низку причин. За його оцінкою джерело є достовірним, тому що автор вів щоденник точно і дотримувався своїх обов'язків, фіксуючи малозначні події з датами, не перекручуючи факти через

¹¹ Mariana Juan de. Historia general de España. Madrid. 1601. P. 563.

¹² Roteiro da primeira viagem de Vasco da Gama // Franz Hümmerich. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien. München 1898. P. 167.

¹³ Franz Hümmerich. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien. München 1898. P.125

особисті погляди, а також писав під враженням очевидця¹⁴. Саме тому, в подальшому можна орієнтуватись на свідчення з його параграфів.

Перший уривок із “Записок невідомого..” подає стисле повідомлення про початок португальської морської експедиції під проводом Васко да Гами в 1497 році. У документі зазначено, що кораблі вирушили з наказом “відкривати” (*a descobrir*), на це звертає увагу історик Санджай Субрахманьям у праці “The Career and Legend of Vasco da Gama” (1997). Перш за все, звернувши увагу на особливість використаного формулювання “відкривати” без уточнення конкретної мети, він стверджує, що сам процес “відкриття” вже сприймався як самоціль - як акт виявлення невідомого, який не потребував детального пояснення чи вказівки кінцевого пункту¹⁵. Таким чином, хоча джерело формально фіксує лише технічні деталі відправлення, його зміст насправді виявляє ширший контекст і наміри учасників подорожі. Водночас така невизначеність створювала підґрунтя для надто широких ідеологічних очікувань.

Одним із таких очікувань була ідея про існування далеких християнських народів на Сході, зокрема Індії, які, як вважалося, чекають на допомогу від європейських християн. Ця концепція мала глибоке коріння в середньовічних легендах про царство пресвітера Іоанна і впливала на офіційну риторику експедиції. Однак місцеві торговці, зокрема арабські купці, добре знали про уявлення європейців і часто використовували їх, щоб дезорієнтувати португальців, підтримуючи їхнє хибне уявлення про релігійні реалії регіону.

Додатково це вплинуло на те, що підготовка Гами і його команди була пронизана завищеними очікуваннями щодо характеру контактів в Індії. Вони прибули, переконані в тому, що місцеві правителі належать до християнської віри, що мало б полегшити укладання політичних і торгових союзів. Ця ілюзія

¹⁴ Там само. Р.130

¹⁵ Subrahmanyam, Sanjay. The Career and Legend of Vasco da Gama. Cambridge University Press, 1997. Р. 83

призвела до серйозних непорозумінь - зокрема, мореплавці хибно сприймали правителя Каликуту як християнина, чого насправді не було. Про це свідчиться і в “Записках..”: “Згадане місто Калікут - християнське. Християни тутешні - коричневі... частина з них носить довге волосся і бороди, частина голить голову, за винятком чуба, на знак того, що вони християни”¹⁶. До цього додалися ще й практичні труднощі: брак достатніх цінностей для торгівлі та непридатність подарунків, які пропонували португальці. Внаслідок цього співпраця ускладнилася, і португальцям потрібно було довше встановлювати зв'язки.

Певна кількість записок описували перші контакти з офіційними представниками Індії та купцями. Місцеві купці й гості спершу відреагували насторожено - один із маурів різко запитав: “Чому б не вислав король Кастилії чи Франції посланців до нас?”¹⁷, чим натякав на європейську конкуренцію. Після привітання і запрошення до намісника, португальцю дозволили перепочити і пригостили медом та хлібом. Оскільки один з маурів перейнявся долею “братів по вірі”, він охрестив європейців щасливою удачею, вигукнувши: “Численні рубіни, численні смарагди! Ти маєш величезно дякувати Богові, що він привів тебе до країни, сповненої таких багатств!”¹⁸. Ця бесіда транслює, що місцеві та арабські торговці, як від самого початку перебували в курсі того, що відбувається на ринку та наскільки багатим він є, і, можливо, гостро відчували потенційну загрозу для власних інтересів.

Окрім цього, описується підготовка подарунків від щойно прибувших португальців для місцевого “короля”. Цікавою є реакція купців, які знівельовали їхні об'єми та корисність, натомість вказали на свої можливості: “«Навіть найубогіший купець із Мекки чи будь-якої іншої частини Індії приніс би щось багатше. Якщо ж він бажає зробити подарунок, то це має бути щось золоте, бо наш король не приймає таких речей»”¹⁹

¹⁶ “Roteiro da primeira viagem de Vasco da Gama ” // Franz Hümmerich. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien... P. 169.

¹⁷ Там само. P. 168

¹⁸ Там само. P. 169

¹⁹ Там само. P. 174-175

Загалом багато свідчень з “Записок...” наголошують на пасивності королівських купців та арабських торговців, коли ті були акторами встановлення торговельних зв'язків португальців з Калікутом. Ще одним прикладом є момент, коли на знак підтримки та з метою втрутитися в це протистояння заморин наказав португальцям доставити свої товари безпосередньо до столиці Калікуту. Він також прислав до селища поруч зі столицею групу королівських купців для огляду товарів, проте за свідченнями анонімного автора: “ті купці, яких цар послав, пробули з нами близько восьми днів, але замість покупок вони лише знецінили товари. Маври більше не заходили до будинку з нашими товарами, вони не приховували ворожості до нас..”²⁰. Санджай Субрахманьям у своїй праці “The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700” зазначає, що португальці точно розрізняли *mouros da terra*, тобто “корінних маврів”, від *mouros de Meca*, тобто “маврів із Мекки”, що були з Близького Сходу. І також приходить до висновку, що саме останніх бачили, а не перших, як своїх головних конкурентів²¹. Що не є дивним, адже вони були, може і не головною, але дуже великою групою торговців в межах Індійського океану. Тим паче, що дає зрозуміти Roteiro, в торговельній систем, яка дозволяла їм впроваджувати зручні правила та умови.

Аналіз Roteiro насправді надає достатню кількість інформації про зародження соціально-економічних відносин між країнами Європи та Азії. Політика португальців під час першої експедиції до Індії полягала в встановленні контактів і демонстрації військової сили разом із дипломатичною ввічливістю. Вони прибули в якості послів і одразу заявили про намір укласти союз чи угоду. Свої товари вони розглядали як “подарунки” для налагодження відносин, а не для прямого обміну, адже ринкова ситуація значно відрізняється від європейської. Також характерним є те, що в джерелі відсутні прямі згадки про гроші, що також свідчить про методи досягнення мети португальцями. З огляду

²⁰ Там само. Р. 178-179

²¹ Subrahmanyam, S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700: A Political and Economic History*. Wiley, 1993. Р. 60

на специфіку індійської торгівлі та обмінних систем, португальці пропонували зрозумілі для себе товари, але зіткнулися з тим, що місцевим купцям вони цінувалися значно менше, ніж європейське золото і срібло.

Європейська присутність в Азії у XV–XVII століттях розвивалася поступово: спочатку як окремі морські експедиції, а згодом - як системна діяльність зі створенням постійних факторій і мережі портів. І тут португальці в Індії стали першопрохідцями, які заклали основу для подальшого розгортання торгівлі та укріплюючи свої впливи через контроль над важливими морськими шляхами.

Тут є два теоретичних важливих моменти: в чому різниця колоніалізму та імперіалізму? По-перше, колоніалізм означав захоплення відносно незаселених територій та подальшу політику місіонерства, переселення населення, побудови інфраструктури і нав'язування власної домінуючої культури.

По-друге, імперіалізм відбувався пізніше, ніж колоніалізм, але можливо він почався на його основі, та означав політику підкорення колоніального населення та перетворення його в систему виробництва ресурсів, товарів і послуг. Мета імперіалізму досить проста: коли держава має армію, технології та намагається перетворитися в сильну державу, то ви потребуєте більше територій, більше дешевої робочої сили, більше економічного розвитку. Однак не забуваймо про парадокс модернізації: чим швидше та активніше ви розвиваєтеся, тим більше ресурсів ви потребуєте і більше експансивною стає ваша політика. І, врешті-решт, місія імперіалістичної країни починає бути в тому, аби виступати носієм цивілізації для підкорених народів. Пізніше ця цивілізація починає грати роль об'єднувача й “втримувача” підкорених підкорювачами.

Розуміння відмінностей між колоніалізмом та імперіалізмом є ключовим для аналізу португальської присутності в Індії. Початковий етап колонізації був зосереджений на економічних вигодах, але поступово португальці перейшли до ширшої політики контролю, що стало основою для їхньої імперської експансії.

Португальська колоніальна адміністрація мала чітку ієрархічну структуру, що забезпечувала ефективний контроль над захопленими територіями. На вершині стояв монарх, який призначав віце-короля або губернатора для управління колонією. Віце-король був головним представником корони, відповідаючи за впровадження політики метрополії та нагляд за економічними і військовими справами. Під ним діяли регіональні адміністратори, які контролювали окремі міста чи області, забезпечуючи порядок і збір податків. На нижчих рівнях ієрархії перебували провінційні керівники та місцеві вожді - часто представники корінного населення, яких португальці залучали для співпраці. Така система дозволяла Португалії управляти колоніями з мінімальними витратами на пряме адміністрування. Місцеві лідери виступали посередниками між колонізаторами та населенням, забезпечуючи лояльність і стабільність. Також слід зазначити, що Португалією велась різка політика з налаштуванням одних місцевих раджив проти інших, про це зберігаються свідчення в Описах Бальтазара Шпенгера - комерційного агента корони: "...Прибули в Мелінду. Цар тутешній був великим нашим другом, зате вічним ворогом сусіда свого, царя Момбаси,... і вельми зрадів, що ми це місто пограбували, пожгли і знищили"²².

Експедиція Франсишку ді Алмейди 1505 року стала поворотним моментом у португальській колонізації Індії. Призначений першим віце-королем Індії, Франсишку ді Алмейди отримав від короля Мануеля I детальні інструкції - так званий *Regimento*. Цей документ визначав стратегічні цілі: будівництво фортець у ключових пунктах (Софала, Кілва, Червоне море), контроль торговельних шляхів і знищення мусульманських конкурентів у торгівлі спеціями. Алмейда мав також налагоджувати союзи з місцевими правителями, які погоджувалися співпрацювати, і застосовувати силу проти тих, хто чинив опір.

На відміну від подорожі Васко да Гами, яка мала дослідницький характер, експедиція Алмейди була масштабною та наступальною. З флотом із 20

²² Описание Бальтазара Шпенглера // Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в Новое и Новейшее время / под ред. В.П. Волгина. Москва. 1950. с. 17-19

кораблів і 1500 людьми він не лише зміцнив португальську присутність в Індії, але й розширив контроль на африканське узбережжя. Будівництво фортець і знищення арабських торговельних мереж стали першими кроками до створення *Estado da Índia* - формальної колоніальної структури під єдиним командуванням. Успіх Алмейди полягав у встановленні контролю над ключовими портами Індійського океану, проте його методи були побудовані на примусі і насильстві. Це згадується в вищезгаданих “Описах..”: “Стали ми наводити свої порядки і приготувалися грабувати...а потім уже стали грабувати, і знайшли настільки велике багатство... Богу вічна слава, честь і поклоніння»²³. Ця експедиція позначила перехід від колоніальних торговельних інтересів до імперіалістичної політики домінування, що передбачала не лише економічну вигоду, але й політичну та військову гегемонію. Аналогічні свідчення надає і інше джерело - Записки Франца Майра.

Якщо розглядати Португальську експансію через призму світ-системи, тоді слід звернути увагу на наступне. Іммануїл Валлерстайн, відомий своєю теорією світ-систем, розглядає перші португальські експедиції до Індії в контексті формування європейського світу-економіки XVI століття. Валлерстайн підкреслює, що в цей період європейський світ-економіка мав чіткі межі, менші за весь світ, і складався з двох основних зон: периферії та зовнішньої сфери. Периферія — це регіони, де вироблялися товари з низьким рівнем обробки, які були невід’ємною частиною системи розподілу праці. Натомість зовнішня сфера включає інші світи-економіки, з якими Європа торгувала переважно розкішними товарами, що Валлерстайн називає “торгівлею для багатих”. В праці “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе” історик зазначає наступне: “Азія - точніше, прикордонні регіони Індійського океану - не стала частиною європейського світу-економіки в XVI столітті, вона була для цього світу

²³Описание Бальтазара Шпенглера // Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в Новое и Новейшее время / под ред. В.П. Волгина. Москва. 1950. с. 17-19

зовнішньою сферою, з якою Європа вела торгівлі причому, що характерно, на нерівних умовах..²⁴.

Щодо Індії, Валлерстайн, ймовірно, вважав її частиною зовнішньої сфери європейського світу-економіки, а не його периферії. Валлерстайн підкреслює, що Америка була включена до європейського світу-економіки як периферія, постачаючи золото та срібло, тоді як Ост-Індія залишалася поза цією системою²⁵.

Індія виробляла товари високої вартості, такі як прянощі, шовк і муслін, що відповідало характеристикам зовнішньої сфери. Португальці, захопивши торговельні мережі в Азії, які раніше контролювали мусульманські купці, сприяли розширенню європейського світу-економіки. Проте Валлерстайн, імовірно, вважав, що Індія в XVI столітті не була повністю інтегрована в цю систему, залишаючись автономним торговельним партнером. Їхні форпости, такі як Малакка, Каликут і Ормуз, дозволяли контролювати торгівлю, але не забезпечували економічного домінування, як у випадку з Америкою.

Погляд Фернана Броделя на світ-економіку Далекого Сходу підкреслює, що Далекий Схід складався з трьох великих світів-економік: ісламського, індійського та китайського²⁶, кожен із яких мав власні торговельні мережі та зони впливу. З приходом європейців, зокрема португальців, з'явився четвертий світ-економіка, який почав взаємодіяти з азійськими системами. Бродель розглядає експедиції Васко да Гами та його наступників як початок формування цього нового економічного простору.

Бродель підкреслює, що португальці не створювали азійську торгівлю з нуля, а захопили вже розвинену мережу, яку раніше контролювали мусульманські

²⁴Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Предисл. Г. М. Дерлугьяна, пер. с англ., литер, редакт., комм. Н.Проценко, А. Черняева. М.: 2015. С. 409

²⁵ Там само. С. 403

²⁶ Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. К.: Основи, 1998 с. 433

купці. Він зазначає, що азійські торговельні системи функціонували, але португальці завдяки військовій і морській перевазі змогли їх підпорядкувати. Прибуття Васко да Гами до Каликута в 1498 році та перемога над єгипетським флотом при Діу в 1509 році дозволили португальцям встановити гегемонію в Індійському океані. Вони створили торговельні форпости в Малаці, Каликуті та Ормузі, що забезпечило контроль над ключовими торговими шляхами.

Висновок до розділу

Кінець XV – початок XVI століття ознаменувався першим масштабним зіткненням між європейською амбіцією та азійською реальністю. В розділі показано, що нова доба морських відкриттів починалась зовсім не з бажання “нести цивілізацію”, як пізніше стверджували європейські імперії, а з відвертого прагнення до збагачення, заснованого переважно на міфах, домислах і фрагментарних уявленнях про “багатий і дивовижний Схід”.

Перша португальська експедиція Васко да Гама мала лише чотири судна, і все ж вона проклала шлях до масштабної присутності Португалії в Індійському океані. Водночас, уже на цьому етапі починає проявлятися відмінність між колоніалізмом, як формою символічного “відкриття”, і імперіалізмом, як інструментом прямого контролю. Якщо Васко да Гама представляв етап перших контактів й не впевненого встановлення економічних зв'язків, то Франсишку ді Алмейда — перший віце-король Індії — уже діяв у логіці агресивного втручання, будівництва фортець, ліквідації конкурентів і створення цілісної колоніальної адміністрації. Такі зміни свідчать про стрімку трансформацію ідеї “морської торгівлі” у проект з політичними амбіціями.

Особливо цікавою є взаємодія між португальцями та місцевими елітами. Описані в “Roteiro” епізоди, коли місцеві лише формально зустрічали португальців, але знецінювали їхні товари і уникали торгівлі, демонструють

свідомий саботаж — свідчення того, що азійські актори були достатньо впливовими в рамках своєї економічної системи.

Аналіз джерел підтверджує, що перший етап європейського проникнення до Азії не був ані триумфальним, ані цілком контрольованим. Це був процес проб і помилок, у якому переважала риторика, але бракувало розуміння. Зіткнення культур, нерівних економік та геополітичних амбіцій лише починалося, але вже тоді було зрозуміло: майбутнє світової політики залежатиме від того, наскільки Захід навчиться взаємодіяти зі Сходом — не лише силою, а й розумінням.

РОЗДІЛ 2

ТОРГОВЕЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ЄВРОПЕЙЦІВ В КРАЇНАХ АЗІЇ

В кінці XVI століття, тільки португальці вважалися єдиними європейцями, якщо не брати до уваги ще іспанців, які досягли Філіпанах, і володіли певною системою укріплених позицій на схід від мису Доброї Надії: Мозамбік, Ормуз, Діу, Даман, Бассейн, Гоа, Мангалор, Каннанур, Кочин, Коломбо, Малакка, Макао та Амбойна. На початку 1620 року на міжнародній арені з'являється багато нових конкурентів, що почало перешкоджати вже звичній моделі торгівлі. До прикладу, голландці намагалися будували Батавію на руїнах Джакарти, яку завоювали рік до цього, і саме так створили нову столицю на Сході. А англійські торговці на той час вже мали факторію в Сураті та вели дипломатичні переговори з іншими, тим самим чинили тиск на португальців та їхні торговельні можливості.

Настав етап в колоніальній політиці Європи, коли португальські та іспанські торговельні інтереси в Південно-Східній та Східній Азії перебували під певним тиском через в першу чергу через зростання саме голландської концентрації в Азійському регіоні. Його умовно можна назвати періодом голландських відкриттів (середина XVI – середина XVII ст.), адже саме тоді голландські проводились активні тихоокеанські експедиції та відбулось витіснення португальців з Японії. Відбулась їхня заміна голландською факторією в Дедзімі, в затоці Нагасакі, відбудуться ще через дев'ятнадцять років – але зміни в економіці вже відчувалися.

Коли інші європейські держави почали заявляти про постійну присутність в Азії, так звана «Португальська імперія»²⁷ являла собою багатогранне, складне, часто суперечливе і навіть незрозуміле утворення, а її довгий «слід», що простягався морським маршрутом Азія-Африка, ще більше ускладнював її

²⁷ Borges, Graça. (2014). The Iberian Union and the Portuguese Overseas Empire, 1600-1625: Ormuz and the Persian Gulf in the Global Politics of the Hispanic Monarchy. E-Journal of Portuguese History. - P. 3.

просте визначення. Безперечно, можна стверджувати, що португальці успішно пристосувалися до умов у багатьох регіонах Азії і. Сам Ештаду-да-Індія з його складною дипломатичною, військовою та торговельною системами частково можна справедливо описати як азійське політичне утворення. Адже, за винятком іспанців, які почали селитися на Філіппінах у 1565 році, з'єднавши Манілу з Мексикою через Тихий океан, португальці протягом ста років були єдиною європейською силою на Сході. Попри численні кризи, деякі її частини залишалися стійкими й протягом наступних двох століть, відіграючи вирішальну роль у матеріальному та культурному обміні.

Коли голландці увійшли в азійські води, спочатку вони спрямувалися до Південно-Східної, а не Південної Азії. Напад на португальський форт Амбойна в 1605 році був успішним, але амбітніша атака на Макао в 1606 році зазнала невдачі. Дійсно, до битви при Макао голландці здійснювали набіги на місто в 1601, 1603 та 1607 роках²⁸. Але штурм 1622 року вважається їхньою першою справжньою і останньою спробою захопити Макао. Голландська Ост-Індська компанія (VOC) активно порушувала морські торговельні шляхи. З 1610-х років голландці також використовували прямий маршрут від мису Доброї Надії до Зондської протоки, що розділяє Суматру та Яву. Вони коротко розглядали Бантан як свою штаб-квартиру (португальці також про це думали), перш ніж остаточно обрати Джакарту, незабаром відому як Батавія, в 1619 році. Як і Гоа та Макао раніше, це місто було завойоване завдяки готовності ключових місцевих гравців до дипломатичної та військової співпраці з новими європейцями. Повномасштабний голландський наступ на Ештаду розпочався із захоплення Макао в 1641 році²⁹. Настав період активного суперництва, коли європейці зіткнулися в Азії у гонитві за прибутком. Оскільки флоти VOC завдавали все більшої шкоди португальським армадам, Ештаду слабшав навіть

²⁸ Murteira A. Dutch Attacks Against the Goa–Macau–Japan Route, 1603–1618 // Macau – The Formation of a Global City. – London: Routledge, 2014. Access mode: <https://www.iias.asia/the-newsletter/article/revisiting-battle-macau-1622-polyphonic-narrative> (date of application: 01.04.2025)

²⁹ Carneiro de Sousa, Ivo. (2022). 400 years on: How the 1622 Battle of Macao unfolded. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/362173738_400_years_on_How_the_1622_Battle_of_Macao_unfolded

у своєму первісному центрі. Коломбо впало в 1656 році, Джафна в 1658 році, а Кочин у 1662 році.

Тим часом в азійських водах з'явилися й англійські кораблі. Давня традиція торгівлі з Московщиною та Левантом привела англійських мандрівників на Схід. З моменту свого заснування у 1600 році, Ост-Індська компанія являла собою не просто комерційну структуру, а фактично самостійну владу у відносинах зі своїми співробітниками та підрозділами. Їй належало право контролю над англійською торгівлею та перевезеннями в Азії, що автоматично поширювало її вплив на англійські товари, судна та підданих по всій Східній півкулі³⁰. Перша англійська факторія з'явилася в Бантені на Яві в 1603 році, друга - в Масуліпатнамі в 1611 році, а третя - в Сураті в 1612 році. Англійці також вдавалися до дій, спрямованих на підрив португальського панування, демонструючи силу, навіть прагнучи насамперед до торгівлі. Англо-перський союз призвів до вигнання португальців з Ормузу в 1622 році. Але значна частина експансії ЕІС - зі створенням більших опорних пунктів у Бомбеї (1668), Мадрасі (1639) та Калькутті (1690) - відбулася пізніше. Оскільки Ештаду був надто слабким, щоб конкурувати за верховенство, наступне століття було позначене запеклим англо-голландським суперництвом з одного боку та дивовижним залишковим виживанням португальських мереж з іншого, з періодами процвітання, що ще чекали на них, наприклад, у Макао.

Португальський Схід обрав Лісабон, а не Мадрид, і це явище змушує замислитися про причини розпаду та об'єднання Португалії, а також про наслідки для Іспанської імперії. Пасивність португальських колоній під час подій 1640 року є показовою, адже навіть при можливому нав'язаному Мадридом об'єднанні з Португалією, місцева еліта не виявила б радості від звільнення чи відновлення автономії. Вони розуміли обмеженість своїх можливостей, нав'язаних метрополією, і, можливо, прагнули більшої ролі в

³⁰ Stern P. J. The Company-State: Corporate Sovereignty and the Early Modern Foundations of the British Empire in India. New York: Oxford University Press, 2011. P. 3.

повстанні, ніж мали за Філіпа IV³¹. Невдоволення реформами Олівареса стало єдиною спільною рисою між лісабонськими змовниками та колоністами, тому їхнє віддалення від Мадрида було радше прагматичним кроком, ніж щирим тяжінням до Лісабона.

Якщо й існує спільна тема, що пронизує всю європейську присутність в Азії, окрім торгівлі, то це дипломатія - не просто як платформа для міжкультурного діалогу, а як засіб регулювання взаємодії, спрямування потенційної взаємної агресії та зміцнення нових владних відносин. Дипломатія була пов'язана з впливом, на зовнішню політику держави³², та відігравала вирішальну роль у встановленні європейців по всій Азії протягом усього зазначеного періоду. Вона була необхідною умовою для присутності португальських, голландських, англійських, французьких та данських купців, компаній та імперських агентів. Куди б ми не поглянули в хроніках та інших джерелах, що описують тогочасні контакти, люди домовлялися не лише про ціни на товари, але й про умови, за яких відбувався обмін, та політичні значення, які могли бути до них прив'язані. Успішна торговельна угода багато говорить зацікавленим сторонам та іншим спостерігачам про залучені умови, включаючи відносини влади. Кожного разу, коли ми щось купуємо, ціна, яку ми платимо, відображає не лише співвідношення між попитом та пропозицією, але й владні відносини між постачальником та споживачем. Ці умови стають явними та формуються відповідно до потреб різних зацікавлених сторін через дипломатію³³.

Таким чином, уже в XVI Португалія домінувала над багатьма державами, контролюючи важливі торговельні порти, які використовувалися для торгівлі. Це

³¹ Valladares R. Castilla y Portugal en Asia (1580–1680): Declive imperial y adaptación. Leuven: Leuven University Press, 2001. P. 111.

³² Краснопольська Т. М. Цифрова дипломатія як основа нової публічної дипломатії [Електронний ресурс] / Т. М. Краснопольська, І. М. Милосердна // Актуальні проблеми політики. 2022. № 69. С. 13. Режим доступу: <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1296> (дата звернення: 10.05.2025).

³³ Biedermann, Zoltan; (2022) Just playing games? European trade and Empire in Asia, 1500-1800. In: Crossing Games. Journeys between East and West. pp. 26-37

і дало поштовх для започаткування активної європейської торговельної експансії в Азії.

Наступним важливим епізодом в історії європейської експансії є проникнення іспанців до Філіппін, коли Іспанія знайшла відмінний від португальського шлях до Азії. У 1565 році Мігель Лопес де Легаспі завоював Філіппіни та заснував їхню столицю в Манілі. Іспанія панувала на Філіппінах понад 333 років. Іспанські цілі колонізації Філіппін були як економічними, так і багато в чому духовними. Іспанія хотіла знайти альтернативний шлях до Молуккських островів, який би оминув португальців. Крім того, іспанські місіонери³⁴ характеризувалися вірою в ідеали, і мали мету використати Філіппіни для поширення християнства в Азії, особливо в Китаї. Іспанія використовувала колонізацію як частину своєї державної політики з національного будівництва. Філіппіни як колонія були фінансовим тягарем для Іспанської імперії, проте територіальні можливості мале потенціал у перетворенні Філіппін на перевалочний пункт азійської, американської та європейської торгівлі. Це згодом здійснилось і товари з різних куточків світу стали доступними, і Маніла стала посередником у світовій торгівлі.

У філіппінській історіографії спостерігається тенденція до недооцінки наслідків колоніального періоду на архіпелазі. Однак, знакова праця "Іспанізація Філіппін" латиноамериканського історика Джона Ледді Фелана (1959) з Університету Вісконсина пропонує інший погляд. У своєму дослідженні Фелан проводить порівняльний аналіз колонізації Філіппін та іспанських володінь в Америці, зокрема Мексики та Перу. Його головний аргумент полягає в тому, що іспанське завоювання Філіппін мало значно м'якший характер, ніж колонізація, здійснена в Америці. Фелан стверджує, що Філіппіни уникли значного демографічного спаду, характерного для американських колоній, а випадки жорстокого поводження були менш

³⁴ Свиридов К. Політична активність студентської молоді: чинники та принципи // *Політологічний вісник*. 2014. № 72. С. 413.

поширеними³⁵. Обмежена міграція іспанців на Філіппіни, зумовлена їхнім географічним розташуванням, та використання місіонерів як інструменту пацифікації, на думку Фелана, відіграли важливу роль. Крім того, він підкреслює ключову роль місцевої еліти у закріпленні іспанської влади на Філіппінах. Ця інтерпретація завоювання на довгий час стала домінуючою в дослідженнях філіппінської історії.

Проте, сучасні вже наукові роботи ставлять під сумнів висновки Фелана. Зокрема, Лінда Ньюсон, досліджуючи демографічну ситуацію на Філіппінах у XVI та XVII століттях, доводить, що філіппінське суспільство все ж таки зазнало демографічних втрат. На її думку, зовнішні конфлікти та дії іспанців щодо корінного населення призвели до зловживань, що негативно позначилися на чисельності населення. Ньюсон також підтримує погляд історика, що спеціалізується на історії Південно-Східної Азії, Ентоні Ріда, який стверджує, що поява європейців у Південно-Східній Азії Поява Іспанії в Азії в 1500-х роках посилила військові конфлікти в регіоні³⁶. Іспанія також отримувала вигоду від існуючої в регіоні работоргівлі. Тетяна Сейхас досліджує масштаби транстихоокеанської работоргівлі у своїй роботі. До скасування азійської работоргівлі в 1679 році тисячі рабів з Філіппін були продані до Мексики та інших частин Америки.

Після того, як Іспанія встановила контроль над Філіппінами, іспанці змінили існуючу політичну структуру. Для встановлення своєї влади на Філіппінах іспанці використовували місцеву еліту *дату*, інтегруючи їх до колоніальної адміністрації через призначення на важливі посади. Це забезпечувало їм підтримку та ресурси, одночасно послаблюючи традиційні центри влади шляхом переміщення місцевого населення³⁷. Корінних мешканців розміщували в місіях, які згодом перетворювалися на міста. Іспанська влада

³⁵ Phelan J. L. The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565–1700. Madison: University of Wisconsin Press, 1959. 154 p.

³⁶ Newson L. A. Conquest and Pestilence in the Early Spanish Philippines. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009. 384 p.

³⁷ Mawson S. Philippine Indios in the Service of Empire: Indigenous Soldiers and Contingent Loyalty, 1600–1700 // Ethnohistory. 2016. Vol. 63, No. 2. 393 p.

усунула дату з посади голови місцевої політичної одиниці та замінила її посадами алькальдів і *gobernadorcillos*. Ці посади обиралися шляхом виборів, а не за правом народження. Хоча Іспанія запровадила вибори, корінні лідери, які мали владу в громаді, не змінилися. Ці нові владні посади були виключно зарезервовані для дату та вищих класів. Щороку на виборах керівництво змінювалося між вищими родинами. Раби не могли балотуватися на ці посади.

Іспанія також запровадила нові форми праці, спрямовані на зміцнення своєї гегемонії над архіпелагом. Іспанці нав'язали нову трудову структуру, яка називалася *репартім'єнто* та система *бандала*. У системі *репартім'єнто* індіанці були зобов'язані надавати свою працю іспанській владі. Корінне населення працювало на будівництві кораблів та інших іспанських проєктах на Філіппінах, таких як фортифікаційні споруди. У системі *бандала* корінне населення було зобов'язане постачати іспанцям частину своєї сільськогосподарської продукції. Хоча отримувачі данини змінилися з корінних еліт на іспанців, структура данини та ідея праці через борги залишилися³⁸. Нижчі верстви хотіли уникнути данини, завербувавшись до армії або використовуючи військову службу для погашення своїх боргів. Однак важливо зазначити, що протягом сімнадцятого століття залучення корінних солдатів змінилося. Історики стверджували, що розширення корінної праці на архіпелазі було реакцією насамперед на іспансько-голландський конфлікт 1611–1648 років. Агресивна поведінка голландської колонії протягом цього періоду значно збільшила потреби іспанської колонії та призвела до більшого попиту на корінну працю у військових флотах та на верф'ях. Зроблено висновки, що тисячі корінних солдатів були мобілізовані для протистояння голландцям у регіоні, включаючи великі військові кампанії в Тернате в 1606 році та Плайя-Хонда в 1617 році, а також в іспанському поселенні Формоза в 1626 році³⁹.

Можна сказати, що союзи між Іспанією та корінними елітами призвели до іспанського панування на Філіппінах. І це є важливим, коли ми спираємось на

³⁸ Там само. Р. 398-399.

³⁹ Там само. Р. 385.

теоретичні засади, що характерні колоніалізму - людина з колоніального середовища часто йшли на співпрацю з колонізаторами. Це породжувало феномен, коли вже самі співвітчизники перестали його сприймати за свого, і при цьому середовище колонізаторів не сприймало його належним чином як рівного собі.

Іспанія під керівництвом Мігеля Лопеса де Легаспі завоювала Філіппіни в 1565 році та заснувала столицю в Манілі, яка стала центром торгівлі на галеонах. Іспанія використовувала корінні війська для зміцнення своєї присутності на архіпелазі. Більшість солдатів, яких використовували іспанці, походили з регіону Пампанга⁴⁰. Маючи велике населення та багате сільське господарство, Пампанга була однією з найбагатших провінцій на Філіппінах. Регіон був розташований близько до Маніли, постачаючи сільськогосподарську продукцію, життєво важливу для виживання Маніли. Хоча жителі Пампанги спочатку боролися з іспанськими військами, Пампанга стала однією з перших провінцій, паціфікованих Іспанією. Жителі Пампанги відіграли важливу роль у завоюванні Іспанією Філіппінського архіпелагу. Іспанці використовували солдатів з Пампанги для підкорення інших територій на Філіппінах.

Однією з найтриваліших спадщин іспанського завоювання на Філіппінах є християнство. Коли іспанці прибули на Філіппіни, вони документували звичаї та практики місцевого населення. Серед перших іспанських авторів був Педро Чіріно, місіонер-єзуїт, який у 1604 році опублікував працю «*Relacion de las Islas Filipinas*». У своїй книзі він описував свою євангелізаційну діяльність та успіхи єзуїтів. Хоча він іноді називав корінних жителів «язичниками», він позитивно відгукувався про них, особливо про плем'я тагалів (у своїй книзі він називав їх «тагалос»). Він зазначав, що вони відзначаються ввічливістю та вихованням, особливо тагали, які є дуже чемними та люб'язними у словах і діях⁴¹. Щодо їхньої мови, він писав, що саме тагальська мова найбільше йому сподобалася та

⁴⁰ Borao Mateo J. E. Contextualizing the Pampangos (and Gagayano) Soldiers in the Spanish Fortress in Taiwan (1626–1642) // *Anuario de Estudios Americanos*. 2013. Vol. 70, № 2. 587 p.

⁴¹ Chirino P. *Relacion de las Islas Filipinas in The Philippine Islands, 1493–1898* / ed. by E. Blair & J. A. Robertson. Vol. XII, 1601–1604. Cleveland: The Arthur H. Clark Company, 1903. P. 9-10.

викликала найбільше захоплення, оскільки він знайшов у ній чотири якості чотирьох найвеличніших мов світу: єврейської, грецької, латинської та іспанської⁴².

Що стосується іншого гегемона та їхньої VOC, то слід зазначити: оскільки домінування Португалії в Індійському океані та забезпечила в подальшому європейцям провідні позиції в азійській торгівлі, Антверпен був важливим центром у Північній Європі для розподілу азійських імпорتنих товарів, проте Нідерландська революція, що почалася в 1568 році, та створення в 1591 році португальського міжнародного торговельного об'єднання за участю німецьких, іспанських та італійських компаній призвели до переміщення основних торговельних потоків до Гамбурга⁴³. У 1580 році між коронами Португалії та Іспанії було укладено династичний союз, причому Нідерланди перебували у стані війни з останньою.

Через це голландські купці втратили можливість купувати спеції в Лісабоні, що стало одним із стимулів для організації власної торгівлі з Азією без посередників. У зазначений період загострилися відносини між європейськими державами, що визначило їхню роль у колоніальній експансії – бути лідерами чи аутсайдерами. Позиція країн залежала від їхньої здатності розробляти та впроваджувати нові технології, а також застосовувати інновації в соціальній та економічній сферах. З часом характер боротьби за вплив у процесі експансії ставав складнішим і багатограннішим, а конкуренція набувала нових форм, особливо в умовах активізації діяльності багатонаціональних міжнародних корпорацій та давні й нові авторитарні еліти світу, що були пов'язані з контролем над ресурсами, торгівлею, політикою, дипломатією та іншими сферами, де виграш однієї сторони сприймався іншою як втрата⁴⁴.

⁴² Pascual J. Hidden Voices: Re-examining the Conquest of the Philippines [Electronic resource] / Jose Pascual. Mode of access: https://www.calstatela.edu/sites/default/files/hidden_voices.pdf (date of access: 03.05.2025).

⁴³ P. Chirino, *Relacion de las Islas Filipinas*, in *The Philippine Islands, 1493–1898*, vol. XII, 1601–1604, ed. by E. Blair & J. A. Robertson (Cleveland: The Arthur H. Clark Company, 1903), p. 9–10.

⁴⁴ Фітуні Л. Л. Диференціація країн, що розвиваються, та нова архітектура світової економіки. Питання теорії. Стаття 1: Лідери наздоганяючого розвитку в новій моделі світової економіки // *Азія та Африка сьогодні*. 2012. № 10. С. 9–10.

Перша голландська торговельна експедиція до Індії (1595-1597 рр.) активно використовувала навігаційні карти та геофізичні дані, отримані з португальських джерел⁴⁵. Цей голландський проєкт був ініційований та профінансований приватними підприємцями, що забезпечило його учасникам більшу гнучкість у вирішенні комерційних завдань, пов'язаних із закупівлею та транспортуванням спецій. Однак відсутність єдиного керівництва, на відміну від військово-морського флоту, негативно вплинула на поведінку командирів у нестандартних ситуаціях. Попри значні втрати серед екіпажу через хвороби та конфлікти з місцевим населенням, до Нідерландів було доставлено менше очікуваної кількості перцю, мускатного горіха та його оболонки, але зростання цін дозволило отримати значний прибуток від продажу вантажу.

У період з 1598 по 1602 роки різні голландські компанії організували 16 експедицій, залучивши до них 8 мільйонів гульденів⁴⁶. Торговці конкурували між собою і не могли узгодити цінову політику при закупівлі колоніальних товарів. Ця роз'єднаність призвела до значних коливань ринкової кон'юнктури та, головне, не дозволила голландцям створити потужний військово-морський флот, необхідний для захисту від португальців, які використовували державну підтримку та військову силу корони в своїй експансії в Азії. Голландія вступила в жорстку конкуренцію, оскільки вже існували впливові «старі центри сили», які використовували інституційні важелі для отримання вигоди зі світових ресурсів⁴⁷.

Обмеженість ресурсів, внутрішні політичні зміни та нерозважливе копіювання іберійської моделі колонізації призвели до того, що уряд Нідерландів 20 березня 1602 року прийняв хартію про заснування Голландської Ост-Індської компанії (VOC) зі статутним капіталом у 6,4 мільйона гульденів⁴⁸.

⁴⁵ Gelderblom O., De Jong A., Jonker J. The Formative Years of the Modern Corporation: The Dutch East India Company VOC, 1602–1623 // *Journal of Economic History*. 2013. Vol. 73, no. 4. 1051 p.

⁴⁶ Там само. Р. 1053

⁴⁷ Фітуні Л. Л., Абрамова І. О. Закономірності формування та зміни моделей світового економічного розвитку // *Світова економіка та міжнародні відносини*. 2012. № 7. С. 3–15.

⁴⁸ A Translation of the Charter of the Dutch East India Company (Vereenigde Oostindische Compagnie or VOC) // *Australasian Hydrographic Society* [website]. – URL: http://rupertgerritsen.tripod.com/pdf/published/VOC_Charter_1602.pdf (accessed on 07.04.2025).

Компанія, яку вважають однією з перших транснаціональних корпорацій, об'єднала учасників розрізаних експедицій і отримала монопольне право на торгівлю з Азією на 21 рік. Хартія наділила її широкими державними повноваженнями, включаючи будівництво фортів і військових укріплень, утримання збройних сил, укладання міжнародних договорів з азіатськими правителями, здійснення правосуддя та емісію грошей.

Структура організації ОІК мала значні подібності зі структурою англійської системи. Їхня діяльність знаменувала собою перехід від середньовічних форм об'єднання капіталу до нових форм акціонерних товариств. Нова організація лондонських купців у поєднанні з урядовим протекціонізмом і концентрацією капіталу в Лондоні дали Англії можливість висунутися в число найрозвиненіших держав Європи. Цьому сприяв і поступ у суднобудуванні, де важливою стала поява трьохмачтових барків з більшою тоннажністю.

Також були створені ієрархічні системи управління з великим штатом службовців, акції ОІК перебували у публічній власності та вільно торгувалися на відкритому ринку. Водночас, не можна говорити про широке розповсюдження власників акцій, які обмежувалися представниками голландської еліти, а передача права власності на ці цінні папери була пов'язана зі значними витратами. На початковому етапі існування ОІК з'явилися акції на пред'явника (так звані “дукатонні акції”), вартість яких становила 1/10 від номіналу звичайних акцій, що дозволило організувати спекуляції за участю широкого кола інвесторів. У 1610 році уряд Нідерландів заборонив торгівлю акціями на пред'явника, задовольнивши таким чином прохання директорів ОІК щодо небажаності спотворення ринкової оцінки вартості активів компанії. Попри це, інвестиційна привабливість ОІК протягом XVII століття була вищою, ніж у аналогічної англійської компанії.

Центральне місце в системі управління ОІК займала рада з сімнадцяти директорів, які призначалися її представництвами в провінціях: Амстердамі,

Мідделбурзі, Горні, Енкхейзені, Делфті та Роттердамі. Проте внутрішні розбіжності в керівництві часто ускладнювали реалізацію економічних інтересів компанії в колоніальній експансії, зокрема у сфері торгівлі, де застосовувалися різноманітні торговельні схеми, як-от "торгові пости" в Азії (наприклад, у Кочіні на узбережжі Малабару в Індії, в Аюттхаї в Таїланді, на островах Банда в Молуккських островах та в Кантоні в Китаї)⁴⁹.

Часто керівництво ОІК складалося з невеликої групи впливових директорів, і їхні особисті стосунки відігравали значну роль. Обґрунтовувалося це необхідністю мати компетентне керівництво компанії, яке б відзначалося сильними лідерськими якостями та здатністю брати на себе відповідальність. Лише у 80-х роках XVII століття в управлінні компанією з'явилася більш формалізована структура, що поступово збільшувала ступінь участі дрібних інвесторів у прийнятті корпоративних рішень.

Керівництво також приділяло значну увагу пошуку сільськогосподарської сировини та природних ресурсів у позаєвропейських регіонах, що було одним із ключових мотивів європейської колоніальної експансії. Нідерландська держава, хоч і мала певний вплив на ОІК, все ж таки дотримувалася політики централізації влади, що обмежувало самостійність діяльності туземців та конкурентів. Однак головна ініціатива в організації морської торгівлі та закріпленні територіальних надбань на захоплених територіях виходила саме від представників торговельного сектору. З методологічної точки зору, результативність проведеної колоніальної експансії визначається досягненням оптимального співвідношення приватного та державного впливу, що призводило до виникнення позитивного синергетичного ефекту та забезпечувало конкурентні переваги⁵⁰.

⁴⁹ Robbins N. The Corporation that Changed the World: How the East India Company Shaped the Modern Multinational. London; Ann Arbor, MI: 2006. P. 42.

⁵⁰ Сапунцов А. Л. Голландська Ост-Індська компанія як суб'єкт державно-приватного партнерства у колоніальній експансії. // Історія та політичні науки. 2018. №4. 1 С. 112-123

Далі слід згадати англійську Ост-Індійську Компанію. Потенційне світове лідерство Лондона закладалося теж у XVII столітті завдяки Англійській Ост-Індській компанії (АОІК). АОІК заснована 31 грудня 1600 року, отримавши від королеви Єлизавети монополію на торгівлю зі Сходом на 15 роком, а за Джеймса I цей привілей став безстроковим.

Два з половиною століття – це тривалість існування цілої династії або навіть держави. Фактично, протягом значного часу АОІК була державою в державі, причому одразу у двох – Великій Британії та (пост)могольській Індії. АОІК є унікальним явищем в історії людства. Такий висновок може здатися перебільшенням лише на перший погляд. Історія також знає багатьох впливових політиків та компаній. Проте, існує лише один випадок в історії, коли торговельна компанія фактично перетворилася на владну структуру, державу-компанію в державі, яку відомий англійський історик Т.Б. Маколей охарактеризував як підданого в одній півкулі та суверена - в іншій. Цей випадок – англійська ОІК. Ані голландські, ані французькі компанії, навіть у періоди свого найбільшого розквіту, не мали такої економічної та військової могутності, і, головне, такої автономії від держави, щоб можна було говорити про них як про самостійні владні утворення. (Так, їхні ради директорів призначалися державними органами).

Оскільки торгівля ставала прибутковою, стало надзвичайно важко контролювати межі «країни» та «привілейованих» торгів, які нерідко здійснювалися всупереч монопольним статтям.⁵¹ Це вторгнення в монополію Компанії призвело до подальшого зловживання торговельними привілеями, наданими Компанії урядом Великих Моголів.

Монополія Компанії також постійно порушувалася та оскаржувалася «інтерлоперами». Вони протягом XVII століття чинили постійний тиск на англійський уряд, щоб відкрити східну торгівлю для всіх англійців. За відсутності сприятливого результату їхніх апеляцій, вони фінансували

⁵¹ Gupta B.K. (1962). Sirajuddaullah and the East India Company, 1756-57. Leiden: Brill. P. 2..

незаконну торгівлю між Англією та країнами Індійського океану. Якщо слуги Компанії порушували монополію Компанії як дрібні злочини, то інтерлопери діяли як озброєні грабіжники.

Незважаючи на майже двохсотлітнє існування в рамках АОІК, а також на її роль і значення в історії Великої Британії, Британської колоніальної імперії та Індії, як у вітчизняній, так і в зарубіжній (західній та індійській) науці проблемі Компанії як особливого, відмінного від англійської держави суб'єкта, як «держава в державі» приділялося вкрай мало уваги, в кращому випадку лише побічно. ОІК була торговельною корпорацією, що водночас вона виявилася функціональним органом англійської держави в Південній Азії. Нарешті, проникаючи в південноазіатський світ, Компанія на якийсь час виступила в ролі елемента й місцевої політики — Могольського султанату⁵².

Вже за хартією 1600 року англійська королева наділила Ост-Індійську компанію законодавчою, юридичною та судовою владою над її працівниками, а також правом на самостійну зовнішню політику. Надання таких широких повноважень було незвичайним, але зумовлювалося специфікою діяльності компанії⁵³. Адже це була монопольна організація, що вела торгівлю у віддаленій частині світу, де Англія як держава ще не мала впливу. Для Англійської Ост-Індійської компанії торгівля була не лише комерційним інструментом, а й дипломатичним та військовим засобом проникнення в Азію. Для успішного функціонування компанія мала фактично сама виступати державою для свого персоналу. Крім того, компанія була готова застосовувати збройну силу як щодо своїх працівників (виконуючи поліцейські функції), так і щодо місцевих афро-азіатських правителів різного рівня. Перші кораблі Ост-Індської компанії, які називали «ост-індцями», вирушали в далекі плавання, добре озброєні гарматами. Звичайним опорним пунктом компанії була факторія — торгове подвір'я, де жили її службовці, зберігалися та пакувалися товари. За грамотами,

⁵² Ansari, 1984, p. 45; Badauni, 1868, p. 337; Khwrbjah NizBm-ud-don Ahmad, 1931, p. 30, 126, 409, 424, 458

⁵³ Фурсов К. А. Держава-купець: відносини Англійської Ост-Індської компанії з англійською державою та індійськими патримоніями. Москва: Товариство наукових видань КМК, 2006. 364 с..

отриманими від індійських правителів, компанія користувалася у факторіях правом екстериторіальності (самоврядування) ⁵⁴.

За наступних монархів з династії Стюартів компанія отримала ще більше привілеїв, що посилювало її політичний вплив. Наприклад, у 1676 році Карл II дозволив їй карбувати індійські гроші в Бомбеї. Згідно з хартією 1683 року, компанія отримала право оголошувати війну нехристиянським народам, призначати морських офіцерів з повноваженнями наймати та навчати моряків і солдатів, а також здійснювати військове судочинство. Хартія 1686 року, видана королем Яковом II (роки правління 1685–1688), дозволила вводити воєнний стан на кораблях та у факторіях. Цією ж хартією компанія отримала право самостійно видавати хартію для заснування муніципалітету в Мадрасі. Право на створення хартій для міських корпорацій було однією з найважливіших прерогатив корони, тому Яків II передав компанії ще одну значну державну функцію⁵⁵.

Висновок до розділу

Першою значної присутності в Азії досягла Португалія. Її модель експансії ґрунтувалася на військовій силі, контролі над ключовими портами (Гоа, Ормуз, Малакка) та намаганні встановити монополію на торгівлю прянощами. Однак, окрім цього, португальці часто пристосовувалися до місцевих умов - укладали союзи з азійськими правителями, вели дипломатичні перемовини та навіть створювали змішані адміністрації. Водночас вони виступали як християнська держава, що прагнула не лише зиску, а й релігійного поширення.

У XVII столітті до боротьби за вплив в Азії активно долучилися голландці. Їхня Ост-Індська компанія була добре організованою торговою корпорацією, що

⁵⁴ Киселев, А. А. (2008). Великобританія та англійська Ост-Індська компанія у другій половині XVIII століття. Вісник Волгоградського державного університету. Серія 4: Історія. Регіоназнавство. Міжнародні відносини, (1), 73-81.

⁵⁵ Фурсов К. А. Держава-купець: відносини Англійської Ост-Індської компанії з англійською державою та індійськими патримоніями. М.: Товариство наукових видань КМК, 2006. 364 с

мала власне військо, флот і дипломатів. Голландці діяли більш агресивно, ніж португальці: силою захоплювали міста, укріплювали території, витісняли конкурентів (наприклад, з Малаки та Цейлону). Їхня стратегія базувалась на швидкому захопленні торговельних шляхів і створенні економічної переваги.

Англія, у свою чергу, діяла повільніше, але стратегічно. Її Ост-Індська компанія на початку мала лише торговельні цілі, але поступово стала виконувати функції держави - вона отримала право карбувати монети, утримувати армію, судити підданих. Її модель передбачала поступове зміцнення через договори з місцевими правителями та створення факторій, а не через пряме військове підкорення. Таким чином, англійська експансія була менш насильницькою, але більш довготривалою.

Іспанія, яка контролювала Філіппіни, мала інший підхід. Вона більше уваги приділяла християнізації місцевого населення, інтеграції корінних еліт у свою адміністрацію й використанню колонії як перевалочного пункту для торгівлі з Китаєм і Америкою. У порівнянні з іншими колоніями, Філіппіни були менш прибутковими, однак мали стратегічне значення.

Загалом, можна зробити висновок, що хоча всі європейські держави мали спільну мету - контроль над торгівлею з Азією, - вони реалізовували її по-різному. Португалія - через встановлення портів та союзів, Голландія - через силу та торговельні стратегії, Англія - через компанію з напівдержавними повноваженнями, Іспанія - через релігію і адміністративну інтеграцію. Спільним було те, що кожна країна прагнула не просто купувати й продавати, а закріпитися в регіоні надовго, впливаючи на політику, економіку й культуру Азійських країн.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВЗАЄМОВПЛИВ МІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ

У середньовіччі умовний, ментальний розкол між «Заходом» і «Сходом» в свідомості сучасників став нагадувати зяючу прірву. Необхідно підкреслити, що в усі історичні періоди дихотомія Захід-Схід носило культурно-історичний, ментальний характер і не мало нічого спільного з географією в звичайному її тлумаченні.

Наступним аспектом, який варто розглянути, є поширення християнства в Азії у XV–XVII століттях, що стало важливим етапом соціокультурної взаємодії між Європою та Азією, адже позначилось на формуванні нових культурних зв'язків. Цей процес, зумовлений діяльністю католицьких місіонерів, зокрема єзуїтів, а також - встановленими торговельними й політичними відносинами Португалії, Іспанії та Нідерландів з Азією, сприяв діалогу між Західною та Східною цивілізаціями, хоча, варто зазначити, часто супроводжувався конфліктами.

З теорії колоніалізму важливим буде згадати наступне. Едвард Саїд визначав “культурний імперіалізм” як різноманітне культурне гноблення, яке використовується панівною культурою для придушення та підкорення всіх проявів пригнобленої культури: від високої культури до народних традицій, від особистих до соціальних явищ. Це означає, що культурний імперіалізм може мати форму або культурної гегемонії, або культурного панування. У першому випадку – це коли “вам нікуди подітися” від імперіалістичної культури, яка сприймається як універсальна та єдина. В другому випадку – це коли вам нав'язують культуру, намагаються вас асимілювати, а ви чините опір та зберігаєте власну культурну ідентичність.

Супроводжувалось це соціальним контролем. Зазвичай колоніальна влада прагне підтримувати соціальний порядок і контроль над колонізованим населенням. Це може включати в себе застосування законів і правил,

спрямованих на контроль поведінки колонізованого населення. Одними з них було впровадження релігійних інституцій, адже колоністи нерідко займалися місіонерством, аби релігійно асимілювати населення.

При подібній політиці у Китаї, Японії, Індії та Філіппінах християнство зіткнулося з потужними місцевими традиціями - конфуціанством, буддизмом, синтоїзмом, індуїзмом, що вимагало від місіонерів адаптації. Європейські місіонери виступали не лише проповідниками, а й посередниками в обміні знаннями та культурними цінностями, сприяючи християнізації — тобто переходу місцевих жителів до християнської віри. Водночас торговельні та політичні інтереси європейців часто ускладнювали їхню релігійну діяльність, створюючи напругу з місцевими елітами. Цей період залишив глибокий слід у історії взаємодії Сходу та Заходу, демонструючи потенціал і межі релігійного впливу.

Місіонерська діяльність у Китаї розпочалася з роботи єзуїтів, які прибули до Макао у середині XVI століття. Орден єзуїтів, заснований у 1540 році Ігнатієм Лойолою, відіграв ключову роль у розробці стратегії культурної акомодатії⁵⁶ - підходу, що передбачав адаптацію християнського вчення до місцевих традицій через вивчення мови, літератури та наук. У Китаї, де домінували конфуціанство, даосизм і буддизм, місіонери зіткнулися з ізоляціоністським суспільством, яке скептично ставилося до іноземців. Вони представили європейські досягнення в астрономії та математиці, що сприяло діалогу з китайськими вченими. Наприклад, єзуїти переклали на китайську мову “Геометрію” Евкліда, а також створили астрономічні інструменти, які використовувалися при імператорському дворі, що підвищило їхній авторитет серед еліти. Для пояснення християнських концепцій місіонери використовували конфуціанські терміни, наприклад, позначали Бога як “Тяньхуан”, тобто Володар Небес⁵⁷, що гармоніювало з місцевою філософією.

⁵⁶ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае... С. 46.

⁵⁷ Ricci M. *The True Meaning of the Lord of Heaven (T'ien-chu Shih-i)* / Transl. by D. Lancashire, P. Hu Kuo-chen. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1985.

Вони також складали катехізми - навчальні посібники, які пояснювали основи християнської віри, адаптовані до китайської мови та культури. Проте поширення християнства залишалося обмеженим через конфуціанські традиції, які підкреслювали лояльність до імператора та звичних обрядів. Зусилля єзуїтів підірвав конфлікт навколо суперечки про ритуали наприкінці XVII століття, коли Папа Римський заборонив християнам брати участь у конфуціанських обрядах на честь предків та кланятися перед їх алтарями⁵⁸. Заборона безумовно викликала спротив місцевих християн і призвела до сприйняття християнства як чужої релігії. Незважаючи на це, ієзуїт Йоганн Адам Шалль фон Белл, займав посаду в імператорському Бюро астрономії, і фактично був радником при Пекінському дворі⁵⁹, що дозволяло йому впливати на політичні рішення, хоча це й викликало супротив місцевих еліт, які вбачали в християнстві загрозу традиційному порядку. Ці напружені відносини обмежували християнізацію, і до кінця XVII століття лише невелика кількість китайців, переважно з еліти, прийняли християнство.

У Японії період з 1543 по 1639 роки, відомий як “християнське століття”, став прикладом швидкого поширення християнства, за яким послідувала ізоляція країни. Португальські торговельні контакти, зокрема постачання європейських товарів, створили умови для діяльності місіонерів, оскільки даймо бачили в співпраці з європейцями економічні вигоди. У 1549 році Франциск Ксав'є, єзуїт, розпочав місіонерську роботу в Кагосімі⁶⁰, зосередившись на християнізації місцевих правителів. У князівстві Сацума близько 150 осіб прийняли християнство, що відкрило перспективи для створення християнських громад. Місіонери створювали навчальні посібники, що пояснювали основи християнської віри, перекладені японською мовою, щоб полегшити проповідь. У катехізмах містилися прості пояснення догматів і молитов, адаптовані до синтоїстських і буддистських уявлень. Але при цьому,

⁵⁸ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае... С. 167.

⁵⁹ Vāth A. Johann Adam Schall von Bell, S.J., Missionar in China, Kaiserlicher Astronom und Ratgeber am Hofe von Peking, 1592–1666... P. 103.

⁶⁰ Bangert W. V. A History of the Society of Jesus. 2nd ed., rev. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1986. P. 436–437.

Франциск Ксав'є прямо прямо пояснював на своїх проповідях, що без Христа їх померлі родичі не будуть помилувані. З детального викладу Йозефа Франца Шютте Японського катехизму (*Catechismus Christianae Fidei*), написаного в 1580 році, можна зрозуміти, що для японців були детально та яскраво перекладені усі важливі для Християнства події, наприклад сцени Воскресіння та Страшного суда⁶¹.

Осередком християнських громад став Нагасакі, де єзуїти організували школи, церкви та друкарні для поширення релігійної літератури. За статистикою, що наведена в роботі Річарда Генрі Драммонда, 1580 року кількість християн досягла 120 тисяч, а до 1614 року — 300 тисяч, що становило значну частину населення південних регіонів⁶². Єзуїти також навчали місцевих священиків, щоб ті підтримували християнські громади після від'їзду європейських місіонерів, станом на 1582 рік їх було 28, а у 1614 році налічувалося аж 62 священика⁶³. Проте з приходом до влади Тойотомі Хідейосі у 1587 році ставлення до християнства змінилося. Хідейосі, побоюючись, що християнські даймьо можуть стати лояльними до іноземних сил, видав указ про вигнання місіонерів. Але цей указ не був повністю виконаний через торговельні інтереси. У 1597 році напруженість посилювалася, коли іспанські францисканці, менш обережні у проповідях, ніж єзуїти, заявили про зв'язок місіонерства із завоюванням. Це спровокувало Хідейосі стратити 26 християн у Нагасакі, відомих як “26 мучеників Японії”, серед яких були францисканці, єзуїти та японські християни. У вирокі йшлося про порушення багатьох імператорських заборон, таких як побудова церков та проведення проповідей⁶⁴. Страта відбулася шляхом розп'яття, що стало першим масовим актом репресій проти християн. Францисканці, на відміну від єзуїтів, які зосереджувалися на еліті, проповідували серед біднішого населення, що викликало більший опір місцевої влади. Францисканський орден, дотримувався ідеалів бідності та простоти, що

⁶¹ Schütte J. F. *Valignano's Mission Principles for Japan*. Vol. 1. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1980. P. 67–89.

⁶² Drummond R. H. *A History of Christianity in Japan*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co., 1971. P. 57–58.

⁶³ Schütte J. F. *Valignano's Mission Principles for Japan*... P. 117.

⁶⁴ Murdoch J., Yamagata A. *A History of Japan*. Vol. 2. London: Psychology Press, 1996. P. 294–295.

контрастувало з інтелектуальним підходом єзуїтів. Ці відмінності породили суперництво, та привели до ворожнечі, що ставило під загрозу усю місіонерську діяльність⁶⁵. У Японії францисканці часто ігнорували синтоїстські традиції, що ускладнювало їхню діяльність. Токугава Ієясу, який став сьогуну у 1603 році, посилив репресії проти місіонерів. А у 1614 році він повністю заборонив християнство, наказавши знищувати церкви та страчувати тих, хто відмовлявся зректися віри. Як зазначив Річард Драммонд, саме страх перед зростаючою владою християнських даймьо як загрозою японській національній єдності, був головним чинником остаточної заборони християнства в Японії⁶⁶. Страти християн стали масовими: наприклад, у 1622 році в Нагасакі було страчено 22 християн, переважно японців, чоловіки були спалені заживо, а їх жінки та діти були обезголовлені поруч⁶⁷. Ці переслідування змусили багатьох християн перейти в підпілля, створивши так званих “прихованих християн” (какуре кірісітан), які зберігали віру в таємниці. У 1639 році Токугава запровадив політику сакоку — повну ізоляцію Японії від зовнішнього світу, що знищило християнські громади та припинило місіонерську діяльність.

На Філіппінах, які стали іспанською колонією після експедиції Фернана Магеллана у 1521 році, католицька церква відіграла центральну роль у християнізації. Перед місіонерами була важка задача, працювати над залученням до церкви 500 тисяч Філіппінців, що на той час жили під іспанським пануванням⁶⁸. І їм це вдалося, місіонери, зокрема домініканці та францисканці, залучили до християнства більшість населення до першого десятиліття XVII століття⁶⁹. Вони інтегрували місцеві анімістичні традиції в християнські обряди, наприклад, використовуючи свята на честь духів предків як основу для християнських урочистостей, таких як День усіх святих, що сприяло прийняттю нової віри. Наприклад, місцеві ритуали поклоніння природним духам були

⁶⁵ Boxer C. The Christian Century in Japan, 1549–1650. Berkeley: University of California Press, 1951. P. 164–165.

⁶⁶ Drummond R. H. A History of Christianity in Japan... P. 91–94.

⁶⁷ Pages L. Histoire De La Religion Chretienne Au Japon Depuis 1598 Jusqu'A 1651. Vol. 1. Paris: Charles Douniol, 1869. P. 506–528.

⁶⁸ Phelan J. L. The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565–1700. Madison: University of Wisconsin Press, 1967. P. 11

⁶⁹ Там само, P. 57

адаптовані до вшанування католицьких святих, а традиційні танці включалися в церковні процесії. Францисканці на Філіппінах, подібно до своєї діяльності в Японії, зосереджувалися на бідніших верствах, будуючи шпиталі та школи, що сприяло популярності християнства. Також, була ідея заснувати школу лише для корінних Філіпінців, щоб змалку привчати їх до християнства, але ця ідея зазнала невдачі частково через брак коштів, а частково через расистські упередження⁷⁰.

В Індії португальці заснували колонію в Гоа (1510), звідки єзуїти розпочали місіонерську діяльність. Але почалося все з прибуття Васко да Гама до Калікуту, де його зустріли торговці та запитали що привело його до Індії, на що той відповів “Ми прийшли шукати християн та спеції”⁷¹. Поширення християнства ускладнювали індуїзм і кастова система, яка створювала бар’єри для залучення до віри вищих каст. Так, у 1506 в Кочині португальцями були організовані перша християнська лікарня та школа, але ці установи приймали людей як з нижчих, так і з вищих каст, що викликало засудження з боку місцевого населення⁷². Проте в регіонах, таких як узбережжя Малабару, це домоогло християнству отримати підтримку серед нижчих каст, де так була потрібна запропонована місіонерами освіта, медична допомога та соціальні альтернативи через релігійні громади. Так у 1542 році, Франциск Ксав’є прибув на Гоа та почав проводити проповіді на вулиці, у лікарнях, у в’язницях, чим дуже швидко завоював прихильність населення⁷³. Єзуїти використовували індійські музичні традиції в літургіях, щоб зробити християнство ближчим до місцевих жителів. Наприклад, вони адаптували індійські поетичні форми для релігійних гімнів, що сприяло популярності проповідей. Францисканці також працювали в Індії, зосереджуючись на бідних і маргіналізованих групах, таких як рибалки, і будували притулки для сиріт. Їхній акцент на милосерді та

⁷⁰ de la Costa H. *Jesuits in the Philippines*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961. P. 72–73.

⁷¹ Boxer C. R. *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*. London: Hutchinson, 1969. P. 37.

⁷² Mundadan M. *History of Christianity in India*. Vol. 1: *From the Beginning Up to the Middle of the Sixteenth Century*. Bangalore: Church History Association of India, 1984. P. 367.

⁷³ Schurhammer G. *Francis Xavier: His Life, His Times*. Vol. 2: *India (1541–1545)*. Rome: Jesuit Historical Institute, 1977. P. 218–224.

простоті приваблював нижчі верстви, але викликав опір індуїстських лідерів, які вбачали в християнстві загрозу кастовому порядку. Місіонери також стикалися з конкуренцією з місцевими християнськими громадами, такими як сирійські християни Керали, які зберігали власні обряди й не завжди визнавали католицьку владу. Ці конфлікти обмежували вплив католицьких місій, але в Гоа та прилеглих регіонах християнство стало значною силою завдяки впливу португальської колоніальній адміністрації.

Торговельні та політичні амбіції європейців були тісно пов'язані з місіонерською діяльністю. У Китаї Макао слугувало базою для єзуїтів, які діяли під захистом португальських купців, що торгували шовком і прянощами, і цьому не змогла завадити навіть заборона на в'їзд до Китаю⁷⁴. Ця торгівля забезпечувала фінансову підтримку християнських місій, але також викликала підозри щодо політичних мотивів місіонерів. У Японії торгівля європейськими товарами сприяла християнізації, оскільки даймьо, які приймали християнство, отримували доступ до торгівлі через Нагасакі. Політичні амбіції, такі як плани Хідейосі щодо експансії в Корею (Японсько-Корейська війна 1592–1598), частково спиралися на європейські контакти, але викликали підозри щодо християнства як інструменту іноземного впливу. У Філіппінах іспанська колоніальна система, яка включала податки та примусову працю, підтримувала місіонерську діяльність, але викликала невдоволення серед місцевого населення, що ускладнювало християнізацію. У Індії португальська торгівля прянощами фінансувала місії, але колоніальна експлуатація створювала опір, що перешкоджало релігійній роботі.

Місіонери адаптували християнство до місцевих культур, що було ключовим для його поширення. У Китаї єзуїти використовували конфуціанські терміни, щоб пояснити християнські концепції, наприклад, порівнюючи милосердя з конфуціанською людяністю “жень”. У Японії місіонери включали синтоїстські елементи в проповіді, наприклад, асоціюючи Христа з божеством

⁷⁴ Rowbotham A. *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China*. Berkeley: University of California Press, 1942. P. 49–50.

милосердя, що полегшувало сприйняття віри. На Філіппінах католицька церква використовувала місцеві ритуали, такі як поклоніння предкам, для створення синкретичних обрядів, що зробило християнство привабливим для селян. В Індії місіонери адаптували християнські свята до індійських традицій, наприклад, використовуючи процесії, схожі на індуїстські фестивалі. Цей процес локалізації, однак, викликав суперечки в Європі, де деякі теологи вважали такі адаптації єрессю, що викликало серйозні дискусії та згодом певні заборони.

Загалом, Діяльність європейських місіонерів у країнах Азії в XV–XVII століттях стала важливим етапом у розвитку міжкультурних зв'язків між Заходом і Сходом. Єзуїти, такі як Маттео Річчі, Іоганн Адам Шалль фон Белл, Фердинанд Вербіст у Китаї та Франциск Ксав'є в Японії, виступали не лише проповідниками християнства, але й посередниками в обміні знаннями та ідеями. Поряд з єзуїтами діяли францисканці і домініканці, хоча їхній вплив був менш значущим через слабку адаптацію до місцевих культур. Стратегія єзуїтів, заснована на культурній акомодатії, дозволила подолати ізоляціонізм Китаю та Японії, заклавши основи європейського китаєзнавства та японоведення. Цей підрозділ аналізує внесок місіонерів у соціокультурні процеси в Китаї та Японії, їхні методи адаптації та вплив на діалог між цивілізаціями.

Місіонерська діяльність єзуїтів у Китаї розпочалася в період португальської експансії, коли Макао стало плацдармом для проникнення на материк. Маттео Річчі (1552–1610), прибувши до Макао в 1582 році⁷⁵, провів у Китаї майже три десятиліття, останні дев'ять років – у Пекині, де здобув прихильність імператора Ваньлі завдяки знанням китайської мови, конфуціанства, математики й астрономії. Найбільше освічених китайців тоді вразила можливість того, що Китай може бути не єдиним центром світу⁷⁶. Його стратегія аккомодатії передбачала адаптацію до місцевих традицій: спочатку

⁷⁵ Gallagher L. J. *China in the Sixteenth Century: The Journals of Matthew Ricci: 1583–1610*. New York: Random House, 1953. P. 132.

⁷⁶ Там само, P. 270-273.

Річчі носив буддистський одяг, але в 1594 році перейшов на вбрання шеньші, що відповідало статусу вченого, отримавши повагу еліти⁷⁷. Річчі створив карту “Ваньго цюань ту”, де Китай займав центральне місце, що підкреслювало повагу до місцевої культури й сприяло дипломатичним зв’язкам. Його переклади “Геометрії” Евкліда, праць Аристотеля, а також трактати, як-от “О дружбі”⁷⁸ та “Двадцять п’ять речей”⁷⁹, зробили його першим іноземцем, якого китайці сприймали як ученого.

Завдяки діяльності Річчі офіційні китайські династичні хроніки “Мін ши” почали включати відомості про Європу⁸⁰, що вплинуло на китайське сприйняття Заходу. Так, французький вчений Жак Жернэ зазначає, що культурна несумісність християнства з китайськими традиціями обмежувала релігійний успіх єзуїтів⁸¹. Ерік Цуркер додає, що централізована структура ордену та контрреформаторський запал ускладнювали глибоку адаптацію до місцевої культури.

Інші єзуїти, як-от Іоганн Адам Шалль фон Белл і Фердинанд Вербіст, розвинули справу Річчі. Шалль фон Белл реформував китайський календар, очоливши Імператорське бюро астрономії, що зміцнило авторитет єзуїтів при дворі Мін і Цин⁸². Вербіст удосконалював астрономічні інструменти, виготовляв гармати та брав участь у дипломатичних переговорах, інтегруючи європейські технології в китайський контекст.

У Японії єзуїти, зокрема Франциск Ксав’є, зіткнулися з іншими викликами. Ксав’є, прибувши в 1549 році, започаткував місію в період Сенгоку⁸³, коли політична нестабільність сприяла відкритості до іноземців. Він адаптував проповідь до місцевих традицій, використовуючи синтоїстські та

⁷⁷ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае. Москва: Институт востоковедения РАН, 2001. С. 11.

⁷⁸ Там само, С. 94.

⁷⁹ Там само, стр 15

⁸⁰ Там само, стр 16

⁸¹ Gernet J. China and the Christian Impact: A Conflict of Cultures. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 113.

⁸² Vāth A. Johann Adam Schall von Bell, S.J., Missionar in China, Kaiserlicher Astronom und Ratgeber am Hofe von Peking, 1592–1666. Cologne: J. P. Bachem, 1933. P. 103.

⁸³ Жуков А. Е. История Японии... С. 12.

буддистські терміни, але стикався з опором через нерозуміння японської культури. Єзуїти досягли успіху серед даймьо, зокрема в Кюсю, де охрестили до 150 тисяч осіб до 1580 року⁸⁴. Однак із приходом Тойотомі Хідейосі в 1587 році та Токугави Ієясу в 1603 році християнство стало асоціюватися з іноземною загрозою, що призвело до його заборони в 1614 році та переслідувань.

Поряд із єзуїтами в Китаї та Японії діяли францисканці та домініканці, але їхній вплив був меншим. У Китаї францисканці за династії Юань намагалися проповідувати, але через брак адаптації до конфуціанських традицій не досягли значного успіху⁸⁵. У Японії домініканці та францисканці конкурували з єзуїтами, але їхня прямолінійна проповідь викликала конфлікти з місцевою владою, що посилювало переслідування християн після 1614 року. На відміну від єзуїтів, які інтегрувалися в елітарні кола через науку та освіченість, інші ордени часто ігнорували місцеві культурні особливості, що обмежувало їхній вплив.

Вплив єзуїтів на розвиток місцевих наук у Китаї був значним, особливо в астрономії та математиці. Річчі та його послідовники ввели європейські методи обчислень і побудови календарів, що підвищило точність китайських астрономічних прогнозів, які мали ритуальне значення для імператорського двору. Шалль фон Белл і Вербіст співпрацювали з китайськими вченими над створенням нових інструментів, таких як телескопи та астролябії, що сприяло модернізації астрономічної практики. Ця діяльність не лише зміцнила позиції єзуїтів, але й викликала інтерес китайської еліти до західних наук, хоча сприймалася як допоміжний інструмент, а не основа для релігійного залучення.

Реакція місцевих еліт на присутність єзуїтів була неоднозначною. У Китаї певні шеньші, підтримували Річчі через його знання конфуціанства, але інші, як неоконфуціанці, критикували єзуїтів за ігнорування буддизму та даосизму, вважаючи християнство чужорідним. Так вчений Ян Куансянь написав кілька

⁸⁴ Решетова И. Христианское столетие в Японии // Япония Сегодня. 2002. № 9. С. 32.

⁸⁵ Brockey L. M. Journey to the East: The Jesuit Mission to China. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. P. 53.

есе із засудженням християнської релігії, та в часності звинуватив місіонерів у складанні змови проти держави та обдурюванні людей брехливими ідеями⁸⁶. У Японії даймьо Кюсю спочатку приймали християнство для доступу до європейської торгівлі, але після указів Хідейосі та Ієясу багато хто відрікся від віри під тиском центральної влади або був змушений тікати, щоб зберегти своє життя⁸⁷. Ця подвійність відображає прагматичний підхід еліт, які бачили в єзуїтах джерело знань і торгівлі, але не релігійної істини.

Довгострокові наслідки діяльності єзуїтів виходили за межі релігійної сфери. У Китаї їхні праці вплинули на європейських філософів, таких як Готфрід Лейбніц, який використовував відомості зібрані єзуїтами, щоб написати свою першу працю про Китай⁸⁸, і саме Маттео Річчі відкрив для Європи ідеї Конфуція⁸⁹. У Японії, попри переслідування, єзуїтські звіти заклали основи для японоведення. Таким чином, єзуїти залишили спадок, який сприяв глобалізації знань, хоча їхній релігійний вплив залишався обмеженим через культурні бар'єри, з якими не вдавалося впоратися повністю.

Єзуїти залишили значний документальний спадок, який став основою європейського китаєзнавства та японоведення. Труд Річчі “*Opere Storiche*”, опублікований у 1615 році завдяки перекладачу та видавцю Ніколасу Тріго, містив детальні описи Китаю, перевершуючи за достовірністю книгу Гонсалеса де Мендоси, про що Ніколас заявляв “Цей твір справив більший вплив на літературні, філософські та релігійні сторони життя в Європі, ніж будь-яка інша історична книжка, що була написана в XVII ст.”⁹⁰. У Японії єзуїтські звіти, такі як листи Ксав'є, надавали інформацію про японське суспільство, впливаючи на європейське сприйняття Сходу. Лейбніц, спираючись на єзуїтські джерела, розробив ідеї про Китай, що сприяло розвитку синології.

⁸⁶ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае... С. 125.

⁸⁷ Jennes J. A History of the Catholic Church in Japan. Tokyo: Oriens Institute for Religious Research, 1973. P. 244.

⁸⁸ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае... С. 211.

⁸⁹ Там само, С. 201.

⁹⁰ Gallagher L. J. China in the Sixteenth Century: The Journals of Matthew Ricci: 1583–1610. New York: Random House, 1953. P. 182.

Критичний аналіз джерел показує їхню цінність і обмеження. Єзуїтські тексти, як-от щоденники Річчі, містять унікальні відомості про Китай, яких бракує в хроніках “Мін ши” чи “Цин ши гао”, але їхня релігійна спрямованість вимагає обережного використання. Китайські джерела зосереджуються на фактах, ігноруючи цілі місіонерів, що ускладнює повну реконструкцію подій. У Японії єзуїтські звіти контрастують із японськими хроніками, які підкреслюють політичну загрозу християнства. Орієнталіст Дінара Дубровська наголошує, що ігнорування єзуїтських джерел применшує їхню роль як культурних посередників⁹¹.

Довгостроковий вплив єзуїтів полягав у створенні мосту між цивілізаціями. У Китаї вони сприяли обміну в астрономії, математиці та картографії. У Японії їхній внесок був меншим через переслідування, але звіти про японську культуру збагатили європейське уявлення про Схід. Джозеф Нідем назвав їхній внесок унікальним, підкреслюючи асиметрію впливу: у Європі єзуїтські праці викликали більший резонанс, ніж у Китаї чи Японії⁹².

Європейські місіонери, зокрема єзуїти Маттео Річчі, Франциск Ксав'є, а також францисканці та домініканці, відіграли ключову роль у міжкультурному діалозі між Заходом і Сходом. Єзуїти вирізнялися стратегією аккомодациї, яка поєднувала релігійну проповідь із науковою та дипломатичною діяльністю, що дозволило їм інтегруватися в елітарні кола Китаю та Японії. Їхні переклади, карти, астрономічні реформи та звіти не лише збагатили європейське знання про Азію, але й вплинули на місцеві науки та сприйняття Заходу. Попри обмежений релігійний успіх через культурні бар'єри та політичні заборони, їхній внесок заклав основи китаєзнавства та японоведення.

Взаємний соціокультурний вплив також помітний за внесками до різних сфер життя цивілізації Заходу та Сходу.

⁹¹ Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае... С. 11.

⁹² Needham J. Science and Civilisation in China. Cambridge: Cambridge University Press, 1956. P. 119.

Спеції, такі як перець, кориця, гвоздика та мускатний горіх, які з античних часів цінувалися як розкіш, стали більш доступними завдяки португальським перевезенням. Наприклад такі спеції, як тамаринд, куркума, імбир, кубеба, аїр використовувалися для ароматизації їжі, а також у ліках⁹³.

У XVII столітті голландська та англійська Ост-Індські компанії перевершили португальців, зробивши спеції поширеними у європейському побуті. Перець, наприклад, використовувався не лише для ароматизації страв, а й для консервації м'яса⁹⁴, що змінило кулінарні звички мешканців Європи, дозволяючи зберігати продукти довше та урізноманітнити раціон.

Ще одним прикладом є те, що освітні практики та література зазнавали взаємного впливу. У Китаї європейці ознайомилися з конфуціанською системою іспитів для держслужбовців, що вимагала знання класичних текстів. Португальські купці в XVI столітті описували її як модель ефективного відбору кадрів, що вплинуло на європейські уявлення про меритократію, які згодом знайшли відображення в реформах освіти у Франції та Англії.

У Японії Жоао Родрігес створив першу граматику японської мови та японсько-португальський словник⁹⁵, полегшивши спілкування та культурний діалог. А твори європейської літератури проникали до Азії: у Японії в XVI столітті перекладалися Байки Езопа ("Isoho monogatari")⁹⁶, адаптовані до місцевих традицій із мотивами природи та моралі, що також було складовою культурної гегемонії - насадження норм поведінки, цінностей, культурних форм колонізованих територій.

Висновок до розділу

Цей спадок залишається актуальним для сучасних досліджень глобалізації та міжкультурної взаємодії. Документальний доробок місіонерів, від щоденників

⁹³ Dampier W. Voyages and Discoveries. London: Argonaut Press, 1931. P. 88.

⁹⁴ Haudrère P. The Asian Side of the World. Paris: CNRS Éditions, 2012. P. 33.

⁹⁵ Жуков А. Е. История Японии... С. 239.

⁹⁶ Кирквуд К. П. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия. Москва: Наука, 1988. С. 273.

Річчі до листів Ксав'є, став джерелом для європейських філософів і вчених, які формували ідеї про універсальність знань. Хоча францисканці та домініканці також сприяли культурному обміну, саме єзуїти завдяки своїй адаптивності досягли найбільшого впливу. Їхня діяльність демонструє, як релігійна політика може поєднуватися з науковим і культурним діалогом, створюючи “міст” між цивілізаціями.

Християнство ж в Азії у XV–XVII століттях виступило каталізатором культурного обміну, але його вплив був обмеженим через місцеві традиції та політичні фактори. У Китаї християнство не стало масовою релігією через конфуціанський опір і заборони на конфуціанські обряди. У Японії “християнське століття” завершилося масовими стратами та ізоляцією через страх перед іноземним впливом. На Філіппінах і в Індії християнство закріпилося завдяки колоніальній владі, але в синкретичних формах, що поєднували католицькі та місцеві традиції. Місіонери, зокрема єзуїти та францисканці, відіграли ключову роль у поширенні християнства, хоча торговельні та політика європейців в регіоні часто ускладнювали їхню роботу, створюючи напругу з місцевим населенням. Цей період підкреслив складність релігійної інтеграції в умовах зіткнення різних цивілізацій.

Та релігійним та філософським впливом цей процес не був обмежений. Побут як азійців, так і європейців помітно змінився, на що вплинули нові торговельні сполучення. Загалом, політика колоніалізму вимагала тісні форми соціокультурних взаємин, які втілювались в різних сферах життя.

ВИСНОВКИ

На початковому етапі, в кінці XV – середині XVI століття, Португалія стала першими з Європейців у встановленні морського шляху до Індії, закріпивши свою перевагу в регіоні через Тордесільяський договір 1494 року. Її стратегія базувалася на контролі ключових портів, таких як Гоа та Малакка, і поєднувала військову силу з дипломатичними угодами. Васко да Гама та його експедиція 1497–1499 років відкрили не лише нові торговельні можливості, а й започаткували складні відносини з місцевими правителями та купцями, які часто сприймали європейців як конкурентів. У XVII столітті до гонки приєдналися Голландія та Англія. Голландська Ост-Індська компанія діяла агресивно, витісняючи португальців із Малаки та Цейлону, тоді як Англійська Ост-Індська компанія обрала шлях поступового проникнення через факторії та договори з місцевими елітами. Іспанія, контролюючи Філіппіни, зосередилася на християнізації та інтеграції місцевих еліт, використовуючи колонію як міст для торгівлі з Китаєм. Кожна країна, попри спільну мету – економічний зиск, – демонструвала власний підхід, що залежав від національних особливостей, ресурсів і політичних амбіцій.

Соціально-економічні відносини між Європою та Азією формувалися в рамках нерівного обміну, де Європа виступала ядром, а Азія – периферією, як це описує світ-системна теорія Іммануїла Валлерстайна. Європейські держави отримували сировину та товари, такі як спеції й шовк, тоді як Азія зазнавала економічної експлуатації та поступового підкорення. Проте, як показує підхід “з’єднаної історії” Санджая Субрахманьяма, азійські актори не були пасивними: місцеві купці, правителі й еліти активно впливали на характер цих відносин, використовуючи європейців для власних політичних і економічних цілей. Торговельні компанії, такі як голландська та англійська Ост-Індські, стали не лише економічними, а й політичними суб’єктами, що подекуди виконували функції держави, карбуючи монети, укладаючи договори та утримуючи армії.

Соціокультурний взаємовплив між Європою та Азією був не менш значущим. Місіонерська діяльність, зокрема єзуїтів, стала мостом для обміну знаннями, ідеями та культурними практиками. У Китаї Маттео Річчі та його послідовники адаптували християнство до конфуціанських традицій, впроваджуючи європейські науки, такі як астрономія та математика, що вплинули на китайську еліту. У Японії “християнське століття” (1543–1639) завершилося ізоляцією через політичні побоювання, але залишило спадок у вигляді перекладів і звітів, які збагатили європейське японоведення. На Філіппінах і в Індії християнство закріпилося завдяки колоніальній владі, хоча синкретичні форми релігії відображали опір місцевих традицій. Водночас Азія впливала на Європу: азійські товари змінили європейський побут, конфуціанська система іспитів провокувала деякі зміни в освіті тощо.

У ході дослідження було надано комплексний аналіз колоніальних відносин, поєднавши макроісторичні підходи Фернана Броделя та Іммануїла Валлерстайна з мікроісторичним фокусом Санджая Субрахманьяма. Це дозволило не лише простежити структурні зміни в економіці та політиці, а й висвітлити роль окремих акторів – купців, місіонерів, місцевих еліт – у формуванні транскультурних зв’язків. Новизна роботи полягає в порівняльному аналізі моделей колоніальної експансії різних європейських держав, що показав, як Португалія, Голландія, Англія та Іспанія, попри спільні цілі, використовували унікальні стратегії, які залежали від їхніх ресурсів та політичних орієнтирів.

Загалом, період XV–XVII століть став переломним для відносин між Європою та Азією. Колоніальна експансія, хоча й мала експлуататорський характер, започаткувала діалог цивілізацій, який вплинув на економіку, культуру й політику обох регіонів. Цей процес, попри нерівність і конфлікти, створив основи для сучасного глобалізованого світу, де Схід і Захід продовжують.

Список використаних джерел та літератури

1. Из письма космографа Тосканелли Фернандо Мартинесу, придворному короля Альфонса Португальского // Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. Москва: Учпедгиз, 1950. Т. 3. 8 с.
2. Из письма Мартина к Помпонию Лето // Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. Москва: Учпедгиз, 1950. Т. 3. 13 с.
3. Из письма Петра Мартина к Борромео // Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. Москва: Учпедгиз, 1950. Т. 3. 12 с.
4. Описание Бальтазара Шпенглера // Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в Новое и Новейшее время / под ред. В.П. Волгина. Москва. 1950. с. 17-19.
5. Ricci M. The True Meaning of the Lord of Heaven (T'ien-chu Shih-i) / Transl. by D. Lancashire, P. Hu Kuo-chen. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1985. 132 p.
6. Roteiro da primeira viagem de Vasco da Gama // Franz Hümmerich. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien. München 1898. P. 167.
7. The Bull Inter caetera. May 3, 1493//F. G. Davenport. European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies, v. I . Washington, 1917.
8. Treaty between Spain and Portugal, concluded at Tordesillas, June 7, 1494. Ratification // F. G. Davenport. European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies, v. I . Washington, 1917.

9. Борділовська О. А. Тордесільяський договір 1494 // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 49 с.
10. Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. — К.: Основи, 1998 - 631 с.
11. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. У 3-х Т. Том 2. Ігри обміну / Пер. з. фр. Г. Філіпчук.—К.: Основи, 1997. — 585 с.
12. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Переклав з французької Г. Філіпчук;— К. Основи, 1995.— 543 с.
13. Вітер І. І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення. 2019. 34–45 с.
14. Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том І. Капіталістическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Предисл. Г. М. Дерлугьяна, пер. с англ., литер, редакт., комм. Н.Проценко, А. Черняева. М.: 2015. — 552 с.
15. Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том ІІ. Меркантилізм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750 гг. / Пер. с англ., литер, редакт., комм. Н. Проценко. М.: 2015. — 528 с.
16. Дубровская Д. В. Миссия иезуитов в Китае. Москва: Институт востоковедения РАН, 2001. 11–211 с.
17. Жуков А. Е. История Японии. Т. 1: С древнейших времен до 1868 г. Москва: Институт востоковедения РАН, 1918. 12–239 с.
18. Кисельов А. А. Великобританія та Англіійська Ост-Індська компанія у другій половині XVIII століття // Вісник Волгоградського державного університету. Серія 4: Історія. Регіонознавство. Міжнародні відносини. 2008. № 1. 73–81 с.

- 19.Краснопольська Т. М., Милосердна І. М. Цифрова дипломатія як основа нової публічної дипломатії // Актуальні проблеми політики. 2022. № 69. 13 с. URL: <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1296> (дата звернення: 10.04.2025).
- 20.Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. XVI, ч. 1. Москва: Политиздат, 1960. 442 с.
- 21.Магидович И. П., Магидович В. И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти т. Т. Великие географические открытия (конец XV - середин XVII в.).—3-е изд., перераб. и доп. — М.:1983. - 399 с.,
22. Решетова І.. Християнське століття в Японії // Японія Сьогодні. 2002. № 9. 32 с.
- 23.Сапунцов А. Л. Голландська Ост-Індська компанія як суб'єкт державно-приватного партнерства у колоніальній експансії // Історія та політичні науки. 2018. № 4. 112–123 с.
- 24.Свиридов К. Політична активність студентської молоді: чинники та принципи // Політологічний вісник. 2014. № 72. 413 с.
- 25.Фітуні Л. Л. Диференціація країн, що розвиваються, та нова архітектура світової економіки. Питання теорії. Стаття 1: Лідери наздоганяючого розвитку в новій моделі світової економіки // Азія та Африка сьогодні. 2012. № 10. 9–10 с.
- 26.Фітуні Л. Л., Абрамова І. О. Закономірності формування та зміни моделей світового економічного розвитку // Світова економіка та міжнародні відносини. 2012. № 7. 3–15 с.
- 27.Фурсов К. А. Держава-купець: відносини Англійської Ост-Індської компанії з англійською державою та індійськими патримоніями. Москва: Товариство наукових видань КМК, 2006. 364 с.
- 28.Bangert W. V. A History of the Society of Jesus. 2nd ed. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1986. 436–437 p.
- 29.Biedermann Z. Just playing games? European trade and Empire in Asia, 1500–1800 // Crossing Games. Journeys between East and West. 2022. 26–37 p.

30. Borao Mateo J. E. Contextualizing the Pampangos (and Gagayano) Soldiers in the Spanish Fortress in Taiwan (1626–1642) // *Anuario de Estudios Americanos*. 2013. Vol. 70, № 2. 587 p.
31. Borges G. The Iberian Union and the Portuguese Overseas Empire, 1600–1625: Ormuz and the Persian Gulf in the Global Politics of the Hispanic Monarchy // *E-Journal of Portuguese History*. 2014. 3 p.
32. Boxer C. R. *The Christian Century in Japan, 1549–1650*. Berkeley: University of California Press, 1951. 164–165 p.
33. Boxer C. R. *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*. London: Hutchinson, 1969. 37 p.
34. Brenner R. The Agrarian Roots of European Capitalism // *Past and Present*. 1982. № 97. 16–21 p.
35. Brockey L. M. *Journey to the East: The Jesuit Mission to China*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. 53 p.
36. Carneiro de Sousa I. 400 years on: How the 1622 Battle of Macao unfolded. URL:
https://www.researchgate.net/publication/362173738_400_years_on_How_the_1622_Battle_of_Macao_unfolded (дата звернення: 01.04.2025).
37. Carter T. F. *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*. New York: Columbia University Press, 1925. 204 p.
38. Chirino P. *Relacion de las Islas Filipinas* // *The Philippine Islands, 1493–1898* / ed. by E. Blair, J. A. Robertson. Vol. XII, 1601–1604. Cleveland: The Arthur H. Clark Company, 1903. 9–10 p.
39. Dampier W. *Voyages and Discoveries*. London: Argonaut Press, 1931. 88 p.
40. Davenport F. G. *European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies*. Vol. I. Washington: Carnegie Institution of Washington, 1917. 63–95 p.
41. de la Costa H. *Jesuits in the Philippines*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961. 72–73 p.

42. Drummond R. H. A History of Christianity in Japan. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co., 1971. 57–58 p.
43. Gallagher L. J. China in the Sixteenth Century: The Journals of Matthew Ricci: 1583–1610. New York: Random House, 1953. 132–182 p.
44. Gelderblom O., De Jong A., Jonker J. The Formative Years of the Modern Corporation: The Dutch East India Company (VOC), 1602–1623 // Journal of Economic History. 2013. Vol. 73, № 4. 1051–1053 p.
45. Gernet J. China and the Christian Impact: A Conflict of Cultures. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 113 p.
46. Gupta B. K. Sirajuddaullah and the East India Company, 1756–1757. Leiden: Brill, 1962. 2 p.
47. Haudrère P. The Asian Side of the World. Paris: CNRS Éditions, 2012. 33–34 p.
48. Hümmerich F. Vasco da Gama und die Entdeckung des Seewegs nach Ostindien. München: C. H. Beck, 1898. 6–167 p.
49. Jennes J. A History of the Catholic Church in Japan. Tokyo: Oriens Institute for Religious Research, 1973. 244 p.
50. Kirkwood K. P. Ренессанс в Японии. Культурный обзор семнадцатого столетия. Москва: Наука, 1988. 91–273 p.
51. Latourette K. S. A History of the Expansion of Christianity. Vol. 3. New York: Harper & Brothers, 1940. 19 p.
52. Mariana J. de. Historia general de España. Madrid: Gaspar y Roig, 1601. 563 p.
53. Mawson S. Philippine Indios in the Service of Empire: Indigenous Soldiers and Contingent Loyalty, 1600–1700 // Ethnohistory. 2016. Vol. 63, № 2. 385–399 p.
54. Meilink-Roelofs M. A. Asian Trade and European Influence In the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630. The Hague: Springer, 1962. 79 p.

55. Mundadan M. History of Christianity in India. Vol. 1: From the Beginning Up to the Middle of the Sixteenth Century. Bangalore: Church History Association of India, 1984. 367 p.
56. Murdoch J., Yamagata A. A History of Japan. Vol. 2. London: Psychology Press, 1996. 294–295 p.
57. Murteira A. Dutch Attacks Against the Goa–Macau–Japan Route, 1603–1618 // Macau – The Formation of a Global City. London: Routledge, 2014. URL: <https://www.ias.asia/the-newsletter/article/revisiting-battle-macau-1622-polyp-honic-narrative> (дата звернення: 01.04.2025).
58. Needham J. Science and Civilisation in China. Cambridge: Cambridge University Press, 1956. 119 p.
59. Newson L. A. Conquest and Pestilence in the Early Spanish Philippines. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009. 384 p.
60. O'Brien P. Mercantilism and Imperialism in the Rise and Decline of the Dutch and British Economies 1585–1815 // De Economist. 2000. Vol. 148, № 4. 496 p.
61. Pages L. Histoire De La Religion Chretienne Au Japon Depuis 1598 Jusqu'A 1651. Vol. 1. Paris: Charles Douniol, 1869. 506–528 p.
62. Panikkar K. M. Asia and Western Dominance: A Survey of the Vasco da Gama Epoch of Asian History, 1498–1945. London: George Allen & Unwin, 1953. 13–16 p.
63. Pascual J. Hidden Voices: Re-examining the Conquest of the Philippines. URL: https://www.calstatela.edu/sites/default/files/hidden_voices.pdf (дата звернення: 03.05.2025).
64. Phelan J. L. The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565–1700. Madison: University of Wisconsin Press, 1967. 11–154 p.
65. Reid A. Southeast Asia in the Age of Commerce 1450–1680. Vol. 1. New Haven: Yale University Press, 2008. 24–228 p.

66. Robbins N. *The Corporation that Changed the World: How the East India Company Shaped the Modern Multinational*. London: Pluto Press, 2006. 42 p.
67. Rowbotham A. *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China*. Berkeley: University of California Press, 1942. 49–50 p.
68. Schurhammer G. *Francis Xavier: His Life, His Times*. Vol. 2: India (1541–1545). Rome: Jesuit Historical Institute, 1977. 218–224 p.
69. Schütte J. F. *Valignano's Mission Principles for Japan*. Vol. 1. St. Louis: Institute of Jesuit Sources, 1980. 67–89 p.
70. Stern P. J. *The Company-State: Corporate Sovereignty and the Early Modern Foundations of the British Empire in India*. New York: Oxford University Press, 2011. 3 p.
71. Subrahmanyam, S. *Improvising empire: Portuguese trade and settlement in the Bay of Bengal, 1500-1700*: Oxford University Press, 1990.
72. Subrahmanyam S. *The Career and Legend of Vasco da Gama*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 83 p.
73. Subrahmanyam S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Wiley, 1993. 60 p.
74. Valladares R. *Castilla y Portugal en Asia (1580–1680): Declive imperial y adaptación*. Leuven: Leuven University Press, 2001. 111 p.
75. Vāth A. *Johann Adam Schall von Bell, S.J., Missionar in China, Kaiserlicher Astronom und Ratgeber am Hofe von Peking, 1592–1666*. Cologne: J. P. Bachem, 1933. 103 p.
76. A Translation of the Charter of the Dutch East India Company (Vereenigde Oostindische Compagnie or VOC). URL: http://rupertgerritsen.tripod.com/pdf/published/VOC_Charter_1602.pdf (дата звернення: 07.05.2025).

Резюме

У дипломній роботі здійснено аналіз соціально-економічних відносин та соціокультурних взаємодій між європейськими державами та країнами Азії у період XV–XVII століть. Досліджено процеси торговельної та дипломатичної експансії Португалії, Іспанії, Голландії та Англії в азійському регіоні, а також специфіку діяльності Ост-Індських компаній як напівдержавних утворень, що поєднували комерційні й адміністративні функції.

Здійснено спробу простежити основні форми контактів між європейцями та місцевими політичними структурами, виявити характер культурного обміну, а також оцінити реакції азійських суспільств на європейську присутність. Проаналізовано моделі дипломатії, інтеграції та релігійного впливу в умовах зародження та формування колоніалізму. Окрему увагу приділено співвідношенню політичних і торговельних інтересів, а також порівнянню форми різних європейських держав до колоніальної політики в Азії.

Ключові слова: Західна Європа, Азія, соціально-економічні відносини, соціокультурний вплив, колоніалізм, Ост-Індські компанії

SUMMARY

The thesis analyses the socio-economic relations and socio-cultural interactions between European states and Asian countries in the period of the XV-XVII centuries. The processes of trade and diplomatic expansion of Portugal, Spain, Holland and England in the Asian region, as well as the specifics of the activities of the East India Companies as semi-state entities that combined commercial and administrative functions, are studied.

An attempt has been made to trace the main forms of contacts between Europeans and local political structures, to identify the nature of cultural exchange, and to assess the reactions of Asian societies to the European presence. The author analyses the models of diplomacy, economic integration and religious influence in the context of the emergence and formation of colonialism. Particular attention is paid to the

correlation between political and trade interests, as well as to the comparison of the shape of different European states to colonial policy in Asia.

Keywords: Western Europe, Asia, socioeconomic relations, sociocultural interactions, colonialism, East-India companies